

ЭКАНАМІЧНАЯ ПАЛІТЫКА ЛУКАШЭНКІ

Уводзіны

Фармаваньне антырынкавых эканамічных падыходаў у постсавецкі пэрыяд

Па пераходным пэрыядзе ў былым сацыялістычным лягеры разьвіліся, умоўна кажучы, два тыпы рынкавай эканомікі. Першы зь іх можна ахарактарызаваць як “дэмакратычны капіталізм”. Гэтая эканамічная сыстэма вызначаецца стабільнасьцю, што тлумачыцца аднолькавымі, празрыстымі й справядлівымі правіламі гульні для ўсіх суб’ектаў эканамічных адносінаў. Яна паўстала зь большага ў сярэднеэўрапейскіх, а таксама прыбалтыйскіх краінах, палітычна-эканамічнае ўладкаваньне якіх у асноўных сваіх прынцыпах капіюе ўзоры заходніх дэмакратыяў. Пасьпяховасьць іхных эканамічных мадэляў пацвярджаецца як прызнаньнем з боку Эўразьвязу, які вядзе з гэтымі краінамі перамовы аб іх уступленьні ў ЭЗ, так і прыняцьцем у выпадку Польшчы, Вугоршчыны і Чэхіі гэтых краін у Арганізацыю эканамічнага супрацоўніцтва і разьвіцьця (АЭСР) і НАТА. Другі тып — так званы “алігархічны капіталізм”, які адрозьніваецца празмерным умяшаньнем дзяржавы ў эканоміку дзеля абароны вузкіх інтарэсаў службовых асобаў ці іхных фаварытаў, а таксама шырокім ужываньнем адміністрацыйных мэтадаў кіраваньня эканамічнымі працэсамі. “Алігархічны капіталізм” замацаваўся ў Расіі, Украіне, бальшыні засталых краінаў СНД і некаторых паўднёваэўрапейскіх дзяржавах.

Беларусь — асобны выпадак, які не трапляе ні ў адну з гэтых катэгорыяў. Ад пачатку эканамічных пераўтварэньняў наша краіна знаходзілася сярод аўтсайдэраў рэгіёну ў абсягу рэформаў, што пацягнула за сабой правал макраэканамічнай лібэралізацыі, марудную прыватызацыю і абумовіла мізэрную долю про-

* З ангельскай мовы пераклад зрабіў Сяргей Петрыкевіч. Аўтар выказвае падзяку Central European University, Special and Extension Programs, за падтрымку, якая зрабіла магчымым напісаньне гэтай працы, а таксама Максіму Туміловічу за каштоўныя парады.

стых замежных інвэстыцыяў у рэструктурызацыю вытворчасці, спрыяла несупыннаму ўмяшанню дзяржавы ў эканоміку. Беларусь — адзіная краіна ў рэгіёне, эканоміка якой амэрыканскім фондам “Спадчына” (Heritage) ахарактарызавана як рэпрэсіўная. Больш за тое, палавіністыя рэформы, праведзеныя на пачатку 1990-х гадоў, былі спыненыя Лукашэнкам, чый падыход да эканомікі палягаў у імкненні аднавіць татальны кантроль над ёй з боку ўраду праз згумленне прыватнай ініцыятывы і незалежнай дзелавой актыўнасці. Гэта суправаджалася рэаналізацыяй банкаў, перасьледам прыватных фірмаў, спробай рэанімаваць пяцігадовыя пляны ў якасці асновы кіравання эканомікай і вяртаннем да інфляцыйнай стымуляцыі ў мэтах паскарэння эканамічнага росту. Тым ня менш, адсутнасць пераўтварэнняў не прывяла да каляпсу эканомікі, а ўзровень вытворчасці і матэрыяльнага дабрабыту ў Беларусі, нават паводле ацэнак вядучых заходніх аналітычных інстытутаў, аказаўся супастаўным, а сямтам і перавысіў адпаведныя паказнікі больш прыхільных да рэформаў суседніх дзяржаваў. Апроч таго, антырынкавая палітыка не перашкодзіла хуткаму эканамічнаму росту акурат у другой палове дзесяцігоддзя. Вядома, чарада беларускіх урадаў, якія адмаўлялі рынак, не змагла закласці надзейную аснову для паступальнага эканамічнага развіцця краіны. З блізкай перспектывы, аднак, такая палітыка аказалася дзейснай для падтрымання сацыяльнай стабільнасці і захавання існага палітычнага становішча пры маўклівай падтрымцы бальшыні грамадства.

Табліца 1. Асобныя эканамічныя паказнікі на працягу 1991—2001 гг.

		1996	1997	1998	1999	2000	2001*
Валавы ўнутраны прадукт	%	2,8	11,4	8,4	3,4	5,8	4,1
Прамысловая прадукцыя	%	4	19	12	10	8	5
Сельскагаспадарчая прадукцыя*	%	2,4	-4,1	-0,7	-8,3	9,3	1,8
Інфляцыя, спажывецкія цэны	%	52,7	63,9	72,9	293,7	168,6	46,1
Інфляцыя, цэны вытворцаў	%	35,0	86,5	73,5	355,8	185,6	39,1
Валавы ўнутраны інвэстыцыі*	%	-5	20	25	-8	2	-8
Экспарт	US\$ млрд.	5,790	6,919	6,172	5,646	6,932	7,525
Імпарт	US\$ млрд.	-6,939	-8,326	-7,673	-6,216	-7,840	8,046
Гандлёвы баянс	US\$ млрд.	-1,149	-1,407	-1,501	-570	-908	-521
У % да ВУП	%	-7,8	-10,0	-9,8	-4,7	-7,1	
Баянс рахунку бягучых апэрацыяў	US\$ млрд.	-516	-859	-1,017	-194	-232	
У % да ВУП	%	-3,5	-6,1	-6,7	-1,6	-1,8	
Простыя замежныя інвэстыцыі	US\$ млрд.	105	352	203	444	90	
Вонкавы доўг	US\$ млрд.	1,105	1,171	1,154	982	851	
У % да ВУП	%	7,5	8,3	7,6	8,1	6,7	
Беспрацоўе*	%	2,9	2,8	2,3	2,1	2,1	2,3

Крыніца: Міжнародная фінансавая карпарацыя

*Міністэрства статыстыкі і аналізу РБ

Мэтай гэтай публікацыі ёсць ня толькі апісанне трансфармацыі эканамічнага курсу Беларусі на працягу дзевяностых гадоў, але й асэнсаванне ўплыву выразна антырынкавай эканамічнай стратэгіі на стабільнасць рэжыму Лукашэнкі. Не адмаўляючы велічыні гэтай ролі, я ня бачу падставаў уважаць сыстэму цэнтралізаванага плянавання адзіным фактарам, які вызначае дынаміку палітычнага працэсу за Лукашэнкам. Беларуская мадэль захавала такія элементы сацыялістычнай сыстэмы, як панаванне дзяржаўнай уласнасці, разьмеркаванне матэрыяльных і фінансавых рэсурсаў, рэгуляванне цэнаў і, як вынік, цэнавыя дыспарорцыі. Ня менш важнае значэнне меў і ўдзел дзяржавы ў сыстэме “бюракратычнага гандлю” (практыка ўкладання ўгодаў на ўзроўні ўраду, зазвычай пры дапамозе бартэрных пагадненняў, якія вызначалі, колькі расійскай нафты і газу атрымае беларускі ўрад у абмен на пастаўку агаворанай колькасці прамысловай прадукцыі), у рамках якога ўрадавыя органы ператвараліся ў дылераў для дзяржаўных прадпрыемстваў, што страцілі або добраахвотна саступілі дзяржаве свае правы на самастойнае вядзенне справаў. З другога боку, аднаўленне цэнтралізаванага плянавання ў такім выглядзе, у якім яно існавала ў СССР, было немагчымае, паколькі адсутнасць поўнага кантролю над уваходнымі патокамі тавараў і капіталаў ды цэнамі не дазвала рэстаўраваць сыстэму “матэрыяльных баянсаў” і “нарматываў”. А спроба ўстанавіць такі кантроль пры наяўнасці вялікага (паводле савецкіх мерак) прыватнага сектара, адкрытасці беларускай эканомікі ды ейнай глыбокай інтэграцыі з новапаўсталымі рынкавымі эканомікамі суседніх краінаў непазбежна прывяла б да імклівага пашырэння “чорнага рынку”. У выніку пры выпрацоўцы эканамічнага курсу дзеля дасягнення намечаных (і даволі амбіцыйных) паказнікаў росту вытворчасці беларускаму кіраўніцтву даводзілася абапірацца на макраэканамічнае стымуляванне попыту (павелічэнне грашовай масы, квазіфіскальныя апэрацыі Нацыянальнага банку, стымуляванне спажывання) і разам з тым на бюракратычнае плянаванне і каардынацыю з боку прапановы. Слушне ахарактарызаваць тып Лукашэнкавай эканамічнай мадэлі як камандна-адміністрацыйны зь перавагай папулісцкіх мэтадаў.

Чаму папулізм? Падабенства і адрозненні паміж беларускім і лацінаамэрыканскім досьведам

Эканамічны папулізм — зьява, добра вядомая ў рэформавых эканоміках лацінаамэрыканскага рэгіёну. У палітэканамічных аналізах папулізм вызначаецца як падыходы да эканамічнай палітыкі, якія “робяць акцэнт на росьце і памеры даходаў, ігнаруючы рызыкі інфляцыі й бюджэтнага дэфіцыту, вонкавыя фактары і рэакцыю ўдзельнікаў эканамічных адносінаў на агрэсіўную антырынкавую палітыку”¹. Палітыкі-папулісты прагнуць здабыць імгненную папулярнасць любой цаной, дарма што гэта можа выклікаць катаклізмы ў будучым. Яны імкнуцца пашырыць сваю сацыяльную базу, у першую чаргу за кошт гарадзкой сярэд-

Табліца 2. “Беларуская эканамічная мадэль”: падноўленая плянавая эканоміка

Элемэнты плянавай (каманднай) эканомікі, прадстаўленыя ў “беларускай мадэлі”	Элемэнты плянавай (камандна-адміністрацыйнай) эканомікі, адсутныя ў “беларускай мадэлі”	Шэраг рынковых механізмаў, якіх “беларускай мадэлі” не ўдалося ўнікнуць
<ul style="list-style-type: none"> * Панаваньне дзяржаўнай уласнасці * рэгуляваньне цэнаў (няпоўнае) * цэнтралізаванае разьмеркаваньне матэрыяльных і грашовых рэсурсаў паміж дзяржаўнымі прадпрыемствамі * давядзеньне плянаў да прамысловых і сельскагаспадарчых прадпрыемстваў * “бюракратычны гандаль” (у міждзяржаўным гандлі: вызначэньне цэнаў, асабліва на энэрганосьбіты, не з дапамогай рынковых механізмаў, а празь міжуродавыя ўгоды) * адсутнасьць гнуткага рынку працоўнай сілы 	<ul style="list-style-type: none"> * адсутнасьць інстытутаў цэнтралізаванага плянаваньня, падобных да тых, што меліся ў СССР * адсутнасьць дзейнай сыстэмы матэрыяльна-тэхнічнага забесьпячэньня і нарматываў 	<ul style="list-style-type: none"> * глыбокая інтэграцыя з эканомікамі, заснаванымі на рынковых прынцыпах * наяўнасьць даволі значнага (па мерках клясычнай каманднай эканомікі) прыватнага сэктару * частковая лібэралізацыя цэнаў * немагчымасьць цалкам абмежаваць перамяшчэньне капіталаў і, як вынік, устанавіць кантроль над валютным курсам

няй клясы і гарадзкога люмпэн-пралетарыяту, і на першае месца ставяць дзяржаўны і арыентаваны на ўнутраны рынак сэктары эканомікі, пакідаючы за бортам інтарэсы вясковага насельніцтва, а таксама прыватны і вонкаваэканамічны сэктары. Набор інструмэнтаў для дасягненьня гэтых мэтаў звычайна ўключае павелічэньне заробкаў і рэгуляваньне цэнаў, кантроль над абменным курсам валюты і нармаваньне водпуску тавараў, а таксама экспансіянісцкую фіскальную і грашовую палітыку. Падобныя папулісцкія экспэрымэнты, якія праводзіліся пад кіраўніцтвам прэзыдэнтаў Сальвадора Альендэ ў Чылі (1970—73) і Алана Гарсія ў Пэру (1986—89), трывалі нядоўга і мелі цыклічны характар. Звычайна такія цыклы ўключалі ў сябе наступныя стадыі: хуткі рост, павелічэньне макраэканамічных дыспрапорцыяў, спробы кіраўнічых колаў запачаткаваць палітычныя рэформы і, нарэшце, вяртаньне да папулісцкіх захадаў. Завяршаліся яны, як правіла, пагаршэньнем стану эканомікі, спыненьнем прытоку замежных інвэстыцыяў, павелічэньнем крытыкі антырынкавай палітыкі замежнымі дзяржавамі і (або) ваенным пераваротам.

Камуністычную плянавую сыстэму і лацінаамерыканскі папулізм лучаць наступныя рысы: 1) палітыка, скіраваная на пераразьмеркаваньне нацыянальнага даходу ад вясковага насельніцтва да гарадзкога; 2) паслядоўнае абмежаваньне імпарту; 3) панаваньне дзяржаўнага сэктару над прыватным; 4) дыскрымінацыя замежных інвэстараў; 5) аднолькавыя мэты — эканамічны рост, пераразьмеркаваньне даходаў без увагі на ціск з-за мяжы; 6) аднолькавыя спосабы

дасягненьня гэтых мэтаў — бюджэтны дэфіцыт і кантроль за валютным курсам².

Гэтае падабенства паміж сацыялізмам і папулізмам дазваляе бязь цяжкасьці тарнаваць лацінаамерыканскія мэтады ажыўленьня эканомікі ў амаль нерэфармаванай беларускай гаспадарцы. Апроч таго, назіраецца дзівоснае падабенства ня толькі ў эканамічнай, але і ў палітычнай сфэры. Ужываньне пэсэўдапапулісцкіх захадаў мае пад сабой глыбокія палітычныя матывацыі. Сярод іх — узмацненьне ўлады шляхам кансэрвацыі эканамічных і сацыяльных структур, што ўтвараюць грунт для кіраўнічага рэжыму; пашырэньне ягонаў сацыяльнай базы праз выбарачную падтрымку асобных ключавых сэктараў эканомікі і сацыяльных слаёў (асабліва тых, якія не належалі да найбольш актыўных прыхільнікаў гэтага рэжыму); легітымізацыя (як вонкавая, так і ўнутраная) новапаўсталай палітычнай сыстэмы пры дапамозе гучных эканамічных посьпехаў.

Гамаваньне рэформаў у беларускай эканоміцы стварыла спрыяльныя ўмовы для папулісцкай палітыкі. На пачатку эканамічных пераўтварэньняў на постсавецкай прасторы шматлікія экспэртны прадказвалі сацыяльныя ўзрушэньні і палітычную нестабільнасьць, што могуць прывесці да паступовага ўсталяваньня аўтарытарызму з прычыны “непазьбежных аўтарытарных схільнасьцяў” “уродаў-банкрутаў” і “антырэфарматарскіх элітаў”³ ці поўнага крышу “рынкавай” палітыкі пасля “выбухаў нездаволенасьці, страйкаў і мітынгаў пратэсту”⁴ з боку тых, хто найбольш пацярпеў ад рэформаў, альбо “тых мільёнаў людзей, якія паддадуцца ўплыву дэмагогаў”⁵.

Як правіла, палітычная адкрытасьць і дэмакратызацыя не ўяўлялі асноўнай пагрозы рынковым рэформам у постсавецкіх краінах, нават калі зьмены цягнулі за сабой рэзкі эканамічны спад і беспрацоўе. Эфэктыўнасьць спалучэньня “дэмакратыя-рынак” забясьпечвалася ў першую чаргу трохі нечаканай — для крытыкаў нэалібэралізму — узаемазалежнасьцю паміж радыкальнымі рэформамі, эканамічным ростам і адносна роўным разьмеркаваньнем даходаў. Краіны, якія адважыліся на найбольш рашучыя рэформы адразу па заняпадзе камунізму, зьведалі найменшы і далёка не такі глыбокі, як прадркалі левыя палітыкі, эканамічны спад. У гэтых краінах сацыялягамі адзначаўся найбольшы ў рэгіёне рост расходаў на сацыяльную абарону⁶. Як вынік, сацыяльнае раслаеньне, выражанае каэфіцыентам Джыні, расло ў іх найменшымі тэмпамі⁷. Істотную ролю тут адыгралі і такія фактары, як, з аднаго боку, структура насельніцтва, значную долю якога складалі вясковыя жыхары і пэнсіянэры, якія мелі большую патрэбу ў сацыяльнай абароне, а з другога — наяўнасьць пэўнага сацыяльнага досведу: дзякуючы падабенству паміж папулізмам і сацыялізмам людзі ў гэтых краінах засвоілі, што папулісцкая палітыка не забясьпечвае ўстойлівага эканамічнага росту і павелічэньня дабрабыту, таму яны палічылі за лепшае адмовіцца ад яе на карысьць лібэральных рэформаў. Празь нейкі час шок мінуў, і грамадства аказалася гатовым да перадзелу ўласнасьці. Пры гэтым нэалібэральныя рэформы здолелі так перакраіць сацыяльна-эканамічны ландшафт, што правядзеньне па-

пулісцкай палітыкі аказалася ўжо немагчымым. Пераходны перыяд змяніў грамадзкія настроі й спарадзіў новыя сацыяльныя групы ды галіны прамысловасці, якія спрыялі далейшай эканамічнай лібэралізацыі. Беларусь у гэтым сэнсе складае вынятак, які ў вялікай ступені пацвердзіў галоўнае правіла. У адрозненне ад іншых краінаў рэгіёну Беларусь не ўвайшла ў постпапулісцкую эру адразу пасля крышчу камуністычнай ідэалёгіі. Савецкая сыстэма пераўвасобілася тут у своеасаблівую палітыку псеўдарэформаў, узятую на ўзбраенне ўрадам Кебіча, што ўгнаіла глебу для папулізму так, як, бадай, нідзе больш на постсавецкай прасторы. Беларусь успадкавала эканоміку з перавагай вялікіх прамысловых прадпрыемстваў, бальшыня з якіх належалі да ваенна-прамысловага комплексу альбо выраблялі прадукцыю, канкурэнтаздольную вылучна на савецкім рынку. Пераважная частка беларускага электрарату лёгка куплялася на аб'яцанні запусціць старыя заводы і “аднавіць вытворчыя сувязі”. Распачатая псеўдарэформа мелі на мэце хутчэй захаваць старую эканамічную структуру, чымся змяніць яе. Спробы ўвесці элементы новых гаспадарчых адносін былі спарадычныя (напрыклад, так і не атрымаў значнага развіцця малы бізнэс і прыватная сфера паслуг), таму сацыяльна-эканамічны ўклад беларускага грамадства, як і ягоная палітычная сыстэма, амаль не змяніўся з канца васьмідзясятых гадоў.

Да таго ж у Беларусі не дасягнула крытычнага пункту незадаволенасць мінулым ладам, паколькі краіна ў рамках савецкай эканамічнай сыстэмы займала прывілеяванае становішча (магчымасць атрымання сыравінных рэсурсаў па нізкіх цэнах з гарантаванымі рынкамі продажу прамысловай прадукцыі па завышанай цане), а досвед рэформаў быў замалы, калі наогул пра яго можна гаварыць. На пачатку і ў сярэдзіне дзевяностых гадоў трывалыя антырынкавыя настроі ў беларускім грамадстве падмацоўваліся стаўкай многіх беларускіх эканамістаў і палітыкаў на плянавую эканоміку і дзяржаўнае рэгуляванне. Прэзідэнт Лукашэнка ня быў тут выняткам. Станіслаў Багданкевіч, тагачасны старшыня Нацыянальнага банку Беларусі, прыгадваў: “Я глыбока ўпэўнены, што кіраўнік нашай дзяржавы — шчыры прыхільнік сацыялізму. Некаторы час ён спрабаваў узяцца за рынкавыя рэформы. Але потым ягоныя ўнутраныя перакананні прымуслі яго замяніць рыначнікаў людзьмі, якія верылі, што краіна добра жыла ў мінулым. Пасля маёй адстаўкі ён узяў пад кантроль валютны курс, ён паспрабаваў рэгуляваць яго ў “сацыяльна значных мэтах”. Ён зрабіў спробу замарозіць цэны на энэрганосбіты, мяркуючы, што праблемы можна вырашыць такім спосабам. Ён палічыў, што цэны растуць, таму што ніхто іх не кантралюе, значыць, некаму трэба гэтым займацца. І ён стаў вяртаць усё тое, што было звыклым даўней, калі цэны ў Беларусі стаялі на месцы”⁷⁸.

Нарэшце, згодна з новай Канстытуцыяй Беларусі, прынятай у сакавіку 1994-га, была ўведзена пасада “моцнага” прэзідэнта, які ў хуткім часе падмяў пад сябе механізм падзелу ўладаў і перабудаваў беларускую палітычную сцэну паводле прынцыпу “пераможца забірае ўсё”, што як найлепш адпавядала заданню стрымлівання рэформаў⁹.

Шэраг разыходжанняў паміж лацінаамерыканскімі папулізмамі і досьведам Беларусі не павінен уведзіць нас у зман. Папулізм — гэта спроба “дамагчыся росту шляхам рэактывацыі й пераразьмеркавання”. Хоць інструменты рэактывацыі і пераразьмеркавання ў Беларусі часам адрозніваліся ад лацінаамерыканскіх, яны не выходзілі за рамкі адрозненняў паміж палітычным ладам і палітычнымі традыцыямі двух рэгіёнаў. Напрыклад, нізкі афіцыйна зарэгістраваны ўзровень бюджэтнага дэфіцыту з мэтай утаіць рэальныя перарасходы, пра якія сведчылі субсідыі Нацыянальнага банку рэальнаму сектару эканомікі, кепскі фінансавы стан банкаў і прадпрыемстваў, рэзкае скарачэнне рэзерваў Нацбанку — усё гэта можа быць ахарактарызавана як альтэрнатыўныя мэты стымуляцыі попыту*. Павелічэнне інвэстыцыяў у беларускім выпадку было кароткатэрміновае і збольшага абумоўленае ростам невытворчых капіталаўкладанняў, якія фактычна былі завуляванай формай субсыдавання спажывання. Прытрымліваючыся агульнай лёгікі эканамічнага папулізму і выкарыстоўваючы некаторыя прыёмы, характэрныя для лацінаамерыканскай сыстэмы гаспадарання (рэгуляванне цэнаў і валютнага курсу, фіскальная і манэтарная экспансія), Лукашэнкаў урад ужываў і захады, перанятыя ад каманднай эканомікі (цэнтралізаванае крэдытаванне і г. д.), якія не былі пашыраны ў Лацінскай Амэрыцы. Стымуляванне эканомікі шляхам праядання абаротных сродкаў было насамрэч абумоўленае недавыкарыстаннем магутнасцяў дзяржаўных прадпрыемстваў пасля эканамічнага спаду на пачатку дзевяностых і адбывалася савецкімі мэтадамі: прадпрыемствам даваліся танныя крэдыты замест таго, каб заахвоваць попыт праз павышэнне рэальных даходаў (хоць магчыма і камбінацыя абодвух спосабаў). Даходы пераразьмяркоўваліся ад жыццяздольнай часткі эканомікі (якую ўтвараў прыватны сектар) ці ад выбарцаў з нізкім узроўнем праэтэтных настрояў (сельскае насельніцтва) да дзяржаўнага сектару пры дапамозе мэтадаў, некаторыя з якіх былі вельмі тыповыя для Лацінскай Амэрыкі, улучна з рэгуляваннем валютнага курсу і абмежаваннем свабоды рынку (яны ж былі ўласцівыя і каманднай эканоміцы). Гэта не абавязкова вяло да паляпшэння становішча зьбяднелай часткі насельніцтва, асабліва ўлічваючы тое, што колькасць багатых у Беларусі была невялікай, паколькі, сутыкнуўшыся са значным ростам сацыяльнага раслаення ў пачатку 1990-х гг., улада імкнулася не дапускаць яе далейшага павелічэння.

Рэзкае пагаршэнне макраэканамічных паказнікаў і ціск звонку штурхалі да перагляду эканамічнай стратэгіі. Аднак шэраг фактараў (у першую чаргу адарванасць ад заходніх рынкаў, адсутнасць вялікага вонкавага доўгу і асаблівасці расійска-беларускіх адносін) стварылі ў Беларусі ўмовы для працягу антырынкавай палітыкі. Агромністая няўная падтрымка Расіі вызвала Лукашэнка ад неабходнасці ўваходу ў рынак, пакуль гэтая падтрымка моцна не паменшала

* Вялікі бюджэты дэфіцыт праўляецца ня толькі ў некаторым росьце ВУП, але і ў вялікай ступені манэтарацыі эканомікі й наступнай гіперінфляцыі.

ў 1999 годзе. У Беларусі працягвала дзеяць “цыклічная” мадэль, пры якой рост змяняецца выразнымі крызвыснымі тэндэнцыямі, нерашучае вяртаньне да рынку — крахам спробаў рэформаў. Але гэты цыкль не пацягнуў за сабой, як у краінах трэцяга сьвету, макраэканамічнага краху і крызвысу (ці нават разбурэньня) палітычнага рэжыму. Кансалідацыя Лукашэнкавай сыстэмы ўлады і зьнішчэньне рэальнай апазыцыі зрабілі лягчэйшым падтрыманьне стабільнасьці сыстэмы і дазволілі чаргаваць традыцыйную эканамічную палітыку з рынкавымі захадамі. Рашучая адмова ад дзяржаўнага ўмяшаньня ў эканоміку нясе беларускаму палітычнаму рэжыму пагрозу самаразбурэньня, паколькі спыненне яго падтрымкі з боку асобных слаёў грамадства ліквідавала б яго сацыяльную базу.

ЭКАНАМІЧНАЯ ПАЛІТЫКА БЕЛАРУСКАГА ЎРАДУ ЗА КЕБІЧАМ

Распад Савецкага Саюзу паставіў перад Беларусіяй шэраг праблем. Першай рэакцыяй на яго беларускіх уладаў стала імкненьне як мага даўжэй пазьбягаць рэформаў. Фактычна Кебічаў урад зьвёў рынкавыя рэформы ў краіне да размоваў пра іх. Галоўнымі элементамі эканамічнай палітыкі за Кебічам былі:

— абмежаваньне разьвіцьця прыватнага сэктару на карысьць выжываньня дзяржаўных прадпрыемстваў (у пачатку 1994 году больш чым 90% уласнасьці належала дзяржаве);

— выдзяленьне субсыдыяў дзяржаўным прадпрыемствам: каля 20—30% расходнай часткі бюджэту ішло на падтрымку сельскай гаспадаркі, такая ж сума выдзялялася ў выглядзе цэнтралізаваных крэдытаў Нацыянальнага банку (80% усіх цэнтралізаваных крэдытаў);

— захаваньне традыцыйных рынкаў Расіі й краінаў СНД пры дапамозе мэханізмаў “бюракратычнага гандлю”;

— захаваньне шматлікіх сацыяльных гарантыяў (ці іх бачнасьці, улічваючы хуткае зьбядненьне насельніцтва);

— рэгуляваньне цэнаў (у 1994 годзе дзяржава кантралявала цэны больш чым на 50% тавараў);

— падтрымка прадпрыемстваў-банкрутаў з мэтай прадухіліць масавае беспрацоўе;

— спэкуляцыя на недасканаласьці мэханізмаў адзінай эканамічнай прасторы ўнутры СНД, такіх як рублёвая зона і трывалы дысбаланс паміж цэнамі на сыравіну ды гатовую прадукцыю.

Гэтая стратэгія была ня толькі эканамічная, але і палітычная, паколькі выжываньне “парты ўлады” ўва ўсё больш зьменлівым і канкурэнтным палітычным асяродзьдзі было пастаўлена пад пагрозу. Не пазьней як празь месяц пасля распаду СССР фракцыя БНФ у Вярхоўным Савеце выступіла з ініцыятывай правядзеньня рэфэрэндуму аб даверы парлямэнту. На працягу

двух месяцаў было сабрана амаль паўмільёна подпісаў у падтрымку рэфэрэндуму. БНФ абгрунтаваў сваю ініцыятыву адсутнасьцю ўва ўраду крэдыту даверу і яго няздольнасьцю пераадолець эканамічны крызвыс. Кебіч хутка зразумеў, што найлепшай ягонаю палітычнаю стратэгіяй перад выклікам апазыцыі будзе падтрыманьне ў грамадстве савецкіх патэрналістычных настрояў. Ягоны кабінэт перш-наперш узяў пад жорсткі кантроль раздробавыя цэны, што дазволіла на кароткі час прыпыніць зьніжэньне жыцьцёвага ўзроўню насельніцтва. Аднак у доўгатэрміновай пэрспэктыве гэты захад гукнуўся паважнымі непрыемнасьцямі, паколькі ўраду давялося кампэнсаваць страты прадпрыемстваў, бо гуртовыя цэны былі ўжо лібэралізаваныя*. Гэта было зроблена шляхам субсыдаваньня дзяржаўнага сэктару, што дзякуючы існаваньню рублёвай зоны не нанесла адчувальнай шкоды фінансавай сыстэме краіны. У выніку Кебічаў урад мог ганарыцца вышэйшым, чымся ў іншых рэспубліках былога СССР, жыцьцёвым узроўнем беларусаў (асабліва ў параўнаньні з краінамі Балты, дзе радыкальныя палітычныя захаваньні, накіраваныя на разрыў гаспадарчых сувязяў з постсавецкай прасторай, выклікалі эканамічны спад да 40% на год) і патрабаваць ад народу ўхвалення сваёй палітыкі максымальна павольных рэформаў, калі пра гэткае наагул можна было гаварыць. Прапановы апазыцыі, якая абяцала адно выпрабаваньні “шокавай тэрапіяй” у найбліжэйшы час і паляпшэньне ў няпэўнай будучыні, былі куды менш прывабныя. Кампанія БНФ па арганізацыі рэфэрэндуму правалілася значна раней за кастрычнік 1992 году, калі Вярхоўны Савет адмовіў у яго правядзеньні. Ідэя датэрміновых выбараў перастала быць папулярнай сярод большыні грамадства ўжо ў красавіку 1992-га. Так, у лютым 1992 году рэфэрэндум падтрымлівалі 64% беларусаў, у той час як 23% былі супраць. У красавіку гэтыя лічбы зьмяніліся адпаведна на 35 і 38%¹⁰.

Здольнасьць Кебічавага ўраду сьцямаць падзеньне жыцьцёвага ўзроўню і пазьбегнуць беспрацоўя шмат у чым тлумачылася бязладзьдзем у эканамічных адносінах паміж краінамі СНД, якое дазваляла тым зь іх, што заставаліся ў рублёвай зоне, атрымліваць выгаду ад фактычнага крэдытаваньня і падсілкоўваньня сваіх эканомік Расіяй (тлумачэньне гэтаму будзе дадзена ў наступным разьдзеле), якая гамавала інфляцыю, паглынаючы рублі, што ўва ўсё большай колькасьці друкаваліся ў іншых постсавецкіх рэспубліках. Пасьля таго як у ліпені 1993 году расійскі рубель спыніў сваё абарачэньне ў межах СНД, у Беларусь прыйшла гіпэрінфляцыя. Спробы макраэканамічнай стабілізацыі былі фактычна заменены перамовамі пра аднаўленьне рублёвай зоны з Расіяй. Паколькі намаганьні стварыць новы грашовы саюз ні да чаго не прывялі, рэзкае скарачэньне ўзроўню вытворчасці і адчувальнае падзеньне матэрыяльнага дабыту надзвычай пагоршыла палітычнае становішча ўраду якраз напярэдадні прэзыдэнцкіх выбараў 1994 году.

* 70—80% цэнаў вытворцаў былі лібэралізаваныя ў 1992 годзе, гл.: Antczak et al., 6.

ПРЫХОД ЛУКАШЭНКІ

Эканоміка і выбарчая кампанія

У ходзе свайго раскручвання Лукашэнка стварыў сабе вобраз “самотнага ваўка”, што процістаяць як кіруючай намэнклятуры, так і дэмакратычнай апазыцыі, якую ён называў чарговым пакаленьнем зладзеяў і абвінавачваў у змове з уладай. Ён дакладна намацаў і скарыстаў раскол паміж шырокімі масамі і “элітарнымі” палітыкамі, які ў Беларусі няспынна паглыбляўся. Лукашэнкава стратэгія мела супярэчлівы характар. З аднаго боку, абяцанні выкараніць карупцыю, спыніць інфляцыю, аднавіць разарвання сувязі з Расіяй і іншымі краінамі СНД супалі з настроймі, якія панавалі тады сярод бальшыні беларусаў. З другога боку, ён здолеў прадставіць сябе як альтэрнатыву і ўраду, і апазыцыі, заваяваўшы падтрымку нэўтральных выбарцаў. У ягоных папулісцкіх заявах спалучаліся падтрымка палітычнага саюзу з Расіяй і абарона сувэрэнітэту краіны, крытыка рынку і абяцанні прадужыць прыватызацыю, абвінавачанні высокапастаўленых урадоўцаў у карупцыі і запэўніваньні, што чысткі дзяржапарат ня будзе. Такая стратэгія забяспечыла Лукашэнку максымальную грамадскую падтрымку, паколькі яна цалкам адлюстроўвала разлад у грамадзкай думцы*. Лукашэнкавы лёзунгі асабліва прыйшліся даспадобы рабочым дзяржаўнага сэктару эканомікі ды калгаснікам** (сярод іх Лукашэнку падтрымалі 68,65 і 66,8% адпаведна), асобам без сярэдняй адукацыі (65,6%) і пажылым людзям. У той жа час сярод спецыялістаў з вышэйшай адукацыяй і кваліфікаваных рабочых колькасць ягоных прыхільнікаў складала ўсяго каля паловы ад сярэдняй велічыні¹¹. У тагачасных даволі лібэральных умовах Лукашэнкавых навыкаў хапіла, каб здзейсніць цалкам легітымную папулісцкую рэвалюцыю. Аднак, улічваючы жудасны стан эканомікі, пераможца ня мог кіравацца зычэннямі публікі й сваімі перадвыбарнымі абяцаннямі ў далейшых рэальных дзеяннях. Як ні дзіўна, перш чым абмежаваць рынак, Лукашэнку давалося зь ім пафліртаваць.

* Так, рэспандэнты ў ходзе сацыялагічных апытанняў маглі ўхваляць узаемавыключальныя захады, напрыклад, умацаваньне незалежнасці і ўступленне ў саюз з Расіяй, будаўніцтва рынкавай эканомікі і рэгуляваньне цэнаў і г.д. Гл. “Новости НИСЭПИ”, № 4 (сьнежань 1999), с. 20—45.

** Роля аграпрамысловага комплексу як апоры для папулісцкай палітычнай плятформы ў Беларусі патрабуе некаторага тлумачэння, паколькі ў Лацінскай Амэрыцы сяляне звычайна выступаюць з антыпапулісцкіх пазыцыяў, а ў некаторых выпадках нават бываюць апорай лібэральных рэформаў. Асаблівасьць постсавецкага сельскагаспадарчага сэктару ў тым, што гэта не экспертны сэктар, як у бальшыні краінаў Лацінскай Амэрыкі (у Беларусі, як амаль усюды на постсавецкай прасторы, імпорт прадуктаў харчавання пераважае над экспартам). Да таго ж, за дзесяцігодзьдзі калгаснага ладу сельская гаспадарка зрабілася адным з найбольш залежных ад дзяржавы сэктараў эканомікі. Калгаснік у Беларусі больш падобны да наёмнага рабочага, а старшыня калгасу — да дзяржаўнага службоўца, чымся да ўласніка, які сам распараджаецца плёнам сваёй працы.

Пэрыяд палавіністых рэформаў

Апынуўшыся сам-насам са сваімі перадвыбарнымі абяцаннямі й змрочнай эканамічнай рэальнасьцю, сутыкнуўшыся зь першапачаткова халодным стаўленьнем Масквы, Лукашэнка быў вымушаны перагледзець, прынамсі часова, свае прыярытэты. Эканамічную праграму ягонага ўраду складалі ўрадоўцы, што прыхільна ставіліся да рэформаў. Пазьней шмат хто з іх, у тым ліку прэм’ер-міністар Міхаіл Чыгір і старшыня Нацыянальнага банку Станіслаў Багданкевіч, зрабіліся віднымі дзеячамі апазыцыі. Праграма прадугледжвала некаторыя рынкавыя захады — макраэканамічную стабілізацыю, лібэралізацыю вонкавага гандлю, лібэралізацыю цэнаў, абмежаваньне сумы крэдытаў Нацбанку ўраду чатырма адсоткамі ВУП, абмежаваньне дэфіцыту бюджэту шасьцю адсоткамі ВУП, спыненне практыкі ўзаемнага сьпісаньня даўгоў прадпрыемствамі і ўвядзеньне бюджэтных абмежаваньняў для дзяржаўных прамысловых прадпрыемстваў і аграпрамысловага сэктару. Згодна зь ёй, у канцы 1994 году месячная інфляцыя павінна была складаць штотомсяць 10—11%, а ў канцы 1995-га — 3—4% супраць 54% у жніўні 1994-га¹². У той жа час Лукашэнка пацьвердзіў сваё абяцаньне не дапусьціць “дзікай” прыватызацыі й пакляўся замарозіць цэны пасья таго, як у жніўні 1994 г. некаторыя прадукты харчаваньня падаражэлі амаль у дзесяць разоў*. Апроч таго, ён паабяцаў наклацьці абмежаваньні на банкаўскія стаўкі рэфінансаваньня, “любой цаной” (г. зн. адміністрацыйным спосабам) стабілізаваць валютны курс і не дапусьціць “абвалу вытворчасьці”¹³.

Дарма што прыняцьцё ў цэлым рынкавай праграмы суправаджалася антырынкавай рыторыкай, рэальны эканамічны курс некаторы час амаль дакладна адпавядаў дэклараванаму. Па-першае, крэдыту даверу, які меў Лукашэнка, было цалкам дастаткова, каб перажыць цяжкі пэрыяд “шокавай тэрапіі”. Па-другое, Расія працягвала ставіцца да Лукашэнкі без энтузіязму. Ня толькі ідэя грашовага саюзу, але і пэрспэктыва далейшага атрыманьня танных расійскіх энэрганосьбітаў здавалася нерэальнай. Расійскія афіцыйныя асобы адкрыта заяўлялі, што ранейшыя абяцаньні былі зробленыя зыходзячы з таго, што на пасаду прэзыдэнта будзе абраны Кебіч і што пасья адбудзеца палітычнае аб’яднаньне, да якога Лукашэнка быў яшчэ не гатовы. Па-трэцяе, беларускі прэзыдэнт яшчэ ня цалкам кантраляваў урад і дзяржаўны апарат, у якім, як гэта ні парадаксальна, пабольшала рыначнікаў. Так, Лукашэнка ня меў ніякіх вагараў уплыву на Нацыянальны банк, які, паводле Канстытуцыі, падпарадкоўваўся парлямэнту і атрымаў ад апошняга карт-блянш на дастаткова жорсткую грашова-крэдытную палітыку.

Лукашэнку, аднак, усё больш і больш перашкаджала рынкавая арыентацыя Чыгіра і Багданкевіча. Цэнавая лібэралізацыя вяла да няспыннага росту цэнаў, бо ўлады не сьпяшаліся абмежаваць рост грашовай масы, а былі вымушаны

* Цэны на хлеб вырасьлі ў 18 і на малако — у 13 разоў фактычна за адну ноч.

згодна з Лукашэнкавымі перадвыбарнымі абяцаннямі павышаць заробкі, што дало штуршок гіперінфляцыі ў жніўні й выклікала абвал нацыянальнай валюты ў кастрычніку (хоць расійскія падзеі, асабліва “чорны аўторак”, таксама адыгралі сваю ролю). Сваім дэкрэтам № 114 ад 20 верасня 1994 году Лукашэнка забараніў дзяржаўным вытворцам прадаваць прадукцыю прыватным фірмам і прадпісаў мясцовым органам улады “знайсці рэсурсы для павелічэння вытворчасці спажывецкіх тавараў і прадуктаў харчавання”¹⁴. Пасля таго як у кастрычніку 1994-га было выкананае Лукашэнкава абяцанне павысіць зарплату бюджэтным, курс беларускага рубля ўпаў утвая, выклікаўшы яшчэ адзін віток інфляцыі. Раззлаваны Лукашэнка выступіў па нацыянальным тэлебачанні, загадаўшы гандлёвай сетцы адкруціць цэны назад, а ўраду — кампэнсаваць страты. Урад, у сваю чаргу, каб запыніць рост цэнаў, прымусіў прадпрыемствы працаваць зь мінімальнай рэнтабельнасцю. Такія захады спрыялі праядэнню асноўных фондаў. І ўсё ж Чыгіру і Багданкевічу часткова ўдавалася ўтрымліваць Лукашэнку ад татальнага рэгулявання цэнаў і чыніць захады для стабілізацыі эканомікі.

Рынкавыя рэформы сягнулі найдалей у грашова-крэдытнай палітыцы. Нацыянальны банк пад кіраўніцтвам Багданкевіча здолеў абмежаваць рост грашовай масы, устанавіць рэальныя працэнтныя стаўкі па крэдытах і ўкладах, прадаць больш чым 80% пазык на крэдытных аўкцыёнах па рынкавых цэнах, лібэралізаваць валютны курс, рэзка скараціць пакрыццё НББ урадавых нядоімак (у 1995 г. яно не перавышала 1%), пераклучыцца на дзяржаўныя скарбавыя забавязанні як асноўную крыніцу фінансавання дэфіцыту бюджэту і дазволіць юрыдычным і фізічным асобам свабодна прадаваць і купляць замежную валюту. За кароткі час аднавіўся грамадзкі давер да банкаўскай сыстэмы, і валютныя рэзервы Нацыянальнага банку хутка выраслі (з 3,5 млн. даляраў у красавіку 1994-га да 104,9 млн. даляраў у чэрвені 1995-га)¹⁵. Нэгатыўным эфектам такой палітыкі сталася імклівае павышэнне рэальнага валютнага курсу (з-за яго абмежавання ў 1995-м). Як ні дзіўна, гандлёвы баянс на працягу 1995 году істотна не пагоршыўся (-709,7 млн. даляраў у 1994 г. супраць -528,9 млн. у 1995 г.). Парадаксальным быў і рост агульнага тавараабарачэння (экспарту плюс імпарту) з 5991,3 да 9769,9 мільёна даляраў ЗША¹⁶; апрача таго, у трэцім квартале 1995-га на кароткі час удалося дасягнуць яго дадатнага баянсу. Усяму гэтаму паспрыяла падпісанне гандлёвых пагадненняў з ЭЗ, якія часова адкрылі беларускім прадпрыемствам доступ на эўрапейскія рынкі, пакуль дзеянне дамоўленасцяў не было прыпынена ў чэрвені 1996 году пасля парушэння правоў чалавека беларускімі ўладамі¹⁷.

Тое, што адбылося ў Беларусі ў 1994—96 гг., было стабілізацыяй без структурнай перабудовы і таму без якіх-небудзь істотных сацыяльна-эканамічных зменаў, у выніку чаго эканоміка заставалася пад пераважным кантролем дзяржавы. Тут ляжыць адказ на пытанне, чаму пасля паспяховага старту і дасягнення макраэканамічнай стабілізацыі ўсё-такі адбылося згарненне рэформаў.

Зробленыя захады дазволілі дасягнуць становішча, калі фіскальная і манэтарная экспансія, а таксама кантроль за валютным курсам не пагражалі неадкладным эканамічным крахам, але не перабудавалі псыхалёгіі выбарцаў, якія па-ранейшаму жадалі правядзення пераразмеркавальнай палітыкі і не прымалі рынкавых рэформаў. Абмежаванне інфляцыі зменшыла цэнавы прэсынг на грамадства, але спарадзіла сацыяльную напружанасць іншага роду. Так, на павелічэнне нагрузкі на вытворчы сэктар у выніку росту працэнтных ставак дзяржаўныя прадпрыемствы адрэагавалі запазычанасцямі па заробках. Сукрытае беспрацоўе дасягнула 15%, а паводле ацэнак незалежных аналітыкаў — было ўдвая большае (звальненне лішніх работнікаў з дзяржаўных прадпрыемстваў было забаронена прэзідэнцкім дэкрэтам). Павялічвалася і колькасць тавараў на складох. Беларускае кіраўніцтва (і перш за ўсё Лукашэнка) стала перад выбарам: працягваць рынкавыя рэформы, пераходзячы да іх новай стадыі, або вяртацца да ранейшай палітыкі, што ўрэшце і было зроблена.

Атака на рэформы: аслабленне макраэканамічнай дысцыпліны і наступ на банкаўскі сэктар

Няма нічога дзіўнага ў тым, што атака на рынкавыя рэформы пачалася з галіны, дзе яны займелі найбольшы поспех. Лукашэнка ніколі не сымпатызаваў жорсткай грашова-крэдытнай палітыцы, якую праводзіў Багданкевіч, адмаўляючыся выдаваць бясконцыя льготныя крэдыты дзяржаўнаму сэктару. Старшыня Нацыянальнага банку быў абвінавачаны ў “дзікім манэтарызме”, што разбурыў беларускую прамысловасць і стварыў велізарныя запазычанасці ў заробках. З гэтага часу намеры аслабіць макраэканамічную палітыку і ўзяць камэрцыйныя банкі пад кантроль дзяржавы занялі ў плянах Лукашэнкі адно з прыярытэтных месцаў. Каінчаткова пераканаў Лукашэнку адмовіцца ад ранейшага эканамічнага курсу тагачасны дэпутат ВС Пётар Пракаповіч, які ў лютым 1995 году выступіў з публічнай крытыкай дзеянняў кіраўніцтва Нацбанка. Лукашэнку яўна спадабаўся Пракаповічаў выступ, паколькі неўзабаве ён зрабіў дэпутата намеснікам прэм’ер-міністра ў эканамічнай палітыцы, а ўрэшце і старшынём Нацыянальнага банку (пасля адбору шэрагу прэтэндэнтаў, які доўжыўся 3 гады).

Змены ў макраэканамічнай палітыцы пачаліся ў апошнім квартале 1995 году, калі Багданкевіч пакінуў пасаду старшыні НББ. Пасля ягонай адстаўкі крэдытаванне ўраду Нацбанкам пачало расці і, што важней, была адноўлена практыка выдзялення рэальнаму сэктару цэнтралізаваных мэтавых крэдытаў па адмоўных працэнтных стаўках. Другая змена ў палітыцы была асабліва важная, паколькі яна азначала вяртанне мяккіх бюджэтных абмежаванняў для дзяржаўнага сэктару. Гэта адпавядала эканамічным ідэям, прапагандаваным Лукашэнкам і Пракаповічам, якія спадзяваліся знайсці спосаб спыніць рост цэнаў пры працягу безагляднага крэдытавання дзяржаўных прадпрыемстваў¹⁸. “Быў выказаны пункт гледжання, што павелічэнне вытворчасці і адпаведны

рост эканомікі зьнізіць кошт асобнай адзінкі прадукцыі, створыць канкурэнцыю сярод беларускіх вытворцаў і ўтаймуе інфляцыю. Другі аргумент рабіў акцэнт на малой велічыні грашовай масы і ўсеагульным пашырэнні неплацяжоў ды бартэру, якія сталі вынікам жорсткай манэтарнай палітыкі¹⁹.

Лукашэнка пачаў задумвацца над нацыяналізацыяй банкаў у 1994—95 гг., калі ён нейкі час ня мог устанавіць кантролю над Нацыянальным банкам дзеля канстытуцыйных абмежаванняў, якія забаранялі яму мяшацца ў дзейнасць банку і якія ён ня мог яшчэ скасаваць сваімі дэкрэтамі. Для таго каб падарваць уладу Багданкевіча, Лукашэнка задумаў рэнацыяналізаваць камэрцыйныя банкі, каб зь іх дапамогай забяспечыць дзяржаўныя прадпрыемствы льготнымі крэдытамі. Нацыяналізацыю банкаў падтрымалі фракцыі камуністаў і аграпраў у Вярхоўным Савеце Беларусі, якія па выніках выбарах 1995 году склалі ў парламэнце ці не бальшыню.

Банкаўскі сэктар быў абвінавачаны ў нежаданні падтрымліваць нацыянальную эканоміку і выдаваць крэдыты “рэальнаму сэктару”. Лукашэнка абвінаваціў банкі таксама ў атрыманы звышпрыбыткаў пры дапамозе “спэкуляцыйных апэрацыяў”, да якіх адносілася выдача міжбанкаўскіх пазык (прыбытковасьць такіх угодаў, сьцьвярджаў Лукашэнка, перавышала 600%), а таксама продаж і купля замежнай валюты. Апрача таго, у характэрнай для яго манеры ён абвінаваціў банкаўскіх работнікаў у атрыманы даходаў у памеры 2—3 мільёнаў даляраў (!) штотомсяц. Нарэшце, Лукашэнка абураўся, што “акцыі ў банках належыць банкірам, а не сялянам”²⁰.

Распачынаючы кампанію супраць прыватных банкаў, Лукашэнка ўсклаў на Багданкевіча адказанасьць за зьмяншэньне капіталу беларускіх банкаў з 800 млн. даляраў у 1991 г. да 100 млн. даляраў у 1996 г.²¹, адначасова абвінаваціўшы банкі ў празе нажывы ў той час, “калі ўрад мае запазычанасьці перад настаўнікамі, мэдыкамі, рабочымі, пэнсіянэрамі”²². Другім аб’ектам крытыкі сталася жорсткая грашова-крэдытная палітыка, якую праводзіў Нацыянальны банк. “Праблема ў тым, — сказаў Лукашэнка, — што ўрад і дзяржаўныя прадпрыемствы змагаюцца з камэрцыйнымі фірмамі за крэдыты. Але хіба спадар Багданкевіч не разумее, што ўраду і дзяржаве не перамагчы ў гэтым змаганьні?”²³. Апроч таго, ён паставіў Багданкевічу ў віну раскраданьне дзяржаўных сродкаў, намінуўшы, што той прымусіў камэрцыйныя банкі выдаць незваротныя пазыкі фірме, якую ўзначальваў ягоны сын.

Выйсьцем, прапанаваным Лукашэнкам, была нацыяналізацыя банкаў. Яе пачатак супаў з пасьпяховым зьняцьцем з пасады Багданкевіча. У жніўні 1995 году Лукашэнка выдаў указ аб зьліцьці Ашчаднага банку з камэрцыйным (і прыватным) “Беларусбанкам” на чале з Тамарай Віннікавай. Гэтая нечаканая пастанова мела колькі перадумоваў. “Беларусбанк” быў утвораны ў 1990 годзе шэрагам дзяржаўных прадпрыемстваў ды афіцыйных асобаў і знаходзіўся, як лічылася, пад патранажам Міхаіла Мясьніковіча, Кебічавага намесьніка, які захаваў сваю пасаду і пасья прыходу Лукашэнкі. З другога боку, “Беларусбанк”,

які меў вялікую дэбіторскую запазычанасьць, дзякуючы аб’яднаньню з больш устойлівым Ашчадным банкам палепшыў свае справы. Пратэстуючы супраць зьліцьця, Багданкевіч пайшоў у адстаўку. Урэшце ў лютым 1996-га ягонае месца заняла Віннікава. Мясьніковіч тым часам быў назначаны кіраўніком Адміністрацыі прэзыдэнта. Новая крэдытная ўстанова, якая атрымала назву “Акцыянэрны ашчадны банк “Беларусбанк”, сталася крыніцай фінансаваньня шэрагу ўрадавых праграм, такіх як субсыдаваньне жылловага будаўніцтва.

Нацыяналізацыя прадоўжылася ў 1996 годзе. Дбаючы пра палітычныя дывідэнды, Лукашэнка ператварыў банкаўскае пытаньне ў чарговы этап сваёй антыкарупцыйнай эпапэі. Ён заявіў, што доля дзяржавы ў статутным капітале банкаў (якая часам складалася з такіх актываў, як офісныя будынкі й іншая нерухомасьць) з 1991 году не пераацэньвалася адпаведна інфляцыі. Указ № 209 “Аб захадах што да дзяржаўнага рэгуляваньня банкаўскай дзейнасьці ў Рэспубліцы Беларусі”²⁴ ад 24 мая 1996 году прадпісаў зрабіць перацэнку актываў згодна з Лукашэнкавымі патрабаваньнямі. Пасьля “пераацэнкі” дзяржава атрымала кантроль над шасьцю найбуйнейшымі беларускімі банкам — “Беларусбанкам”, “Белпрамбудбанкам”, “Белаграпрамбанкам”, “Белвонкаваэканамбанкам”, “Прыёрбанкам” і “Белбінзэсбанкам”. Гэтыя шэсьць банкаў кантралявалі 85% актываў, 85% выдадзеных крэдытаў і 40% уласнага капіталу ўсяго беларускага банкаўскага сэктару²⁵. Апрача таго, указ загадваў праверыць законнасьць акцыянаваньня былых савецкіх спэцыялізаваных банкаў.

Разам зь няўнай рэнацыяналізацыяй вышэйзгаданых камэрцыйных банкаў указ № 209 патрабаваў прывязаць заробкі ў банкаўскім сэктары да тарыфнай сеткі, вызначанай для дзяржаўных прадпрыемстваў і ўстановаў. Банкам таксама загадалася паведамляць уладам пра кожны выдадзены крэдыт памерам больш за 10 тысяч даляраў і інфармаваць іх аб ходзе вяртаньня такіх крэдытаў.

Спыненьне прыватызацыі

Падчас сваёй перадвыбарнай кампаніі Лукашэнка абяцаў спыніць “дзікую” прыватызацыю, прымушаючы гадаць, пра якое “дзікунства” пры распродажы дзяржаўнай уласнасьці ідзе гаворка. Пазьней ён растлумачыў, што меў на ўвазе ліквідацыю самой магчымасьці “дзікага” распродажу, звязваючы гэтую тэму са сваёй улюблёнай тэмай карупцыі. “Перад маім выбарьнем на пасаду прэзыдэнта ўсё нацыянальнае багацьце ў Беларусі было падрыхтавана да дзяльбы. Кожны “наверсе” ведаў, які кавалак яму дастанецца”²⁶, — сказаў ён, выступаючы перад “Усебеларускім народным сходам”, скліканым у кастрычніку 1996 году. У сакавіку 1995-га Лукашэнка падпісаў указ аб ануляваньні вынікаў першага чэкавага аўкцыёну, праведзенага ў рамках дзяржаўнай праграмы прыватызацыі, і прыпыніў дзейнасьць чэкавых інвэстыцыйных фондаў больш як на год. Нарэшце, летам 1995 году ён забараніў укладаць любыя буйныя ўгоды па прыватызацыі без ягонага асабістага дазволу. У выніку ўсіх гэтых крокаў у 1995 годзе форму ўласнасьці зьмянілі ўсяго толькі 53 прадпрыемствы супраць 140 у 1993

і 184 у 1994 гадох (што складала адпаведна 3,2, 4,2 і 1,2% ад агульнай колькасці прадпрыемстваў, якія падлягалі прыватызацыі). З гэтых прадпрыемстваў 52 былі акцыянаваныя, г. зн. пераўтвораны ў акцыянерныя таварыствы зь пераважнай дзяржаўнай уласнасцю. У 1995—97 гг. на аўкцыёне ці праз тэндэр не было прададзена ніводнага прадпрыемства рэспубліканскай уласнасці²⁷.

Зьнішчэнне прыватнага сэктару эканомікі

Лукашэнка паслядоўна абвінавачваў прыватны бізнэс у падрыве дзяржаўных эканамічных інтарэсаў. Разгорнуты наступ на беларускіх бізнэсоўцаў прэзідэнт пачаў у лютым 1996 году, калі па адной тэлефанаграме была прыпыненая рэгістрацыя прыватных прадпрыемстваў. Указ № 208 ад 24 мая 1996 г. прадуладжваў перарэгістрацыю ўсіх прыватных фірмаў у Беларусі. Апроч гэтага, у гэты дзень была падпісана цэлая сэр’я ўказаў (іншыя датычылі банкаўскага сэктару і рэкламнага бізнэсу), якія значна загамавалі працэс эканамічных рэформаў у Беларусі. Указ № 208 накладваў на прыватны бізнэс паважныя абмежаванні: так, фірмы, што панеслі страты па выніках папярэдняга году, альбо размяшчаліся не па зарэгістраваным “юрдычным адрасе”, альбо не прадставілі належнай фінансавай справаздачы ў падатковую інспэкцыю, падлягалі ліквідацыі. Уладальнікі ліквідаваных фірмаў пазбаўляліся права на адкрыццё новай справы. Дэкрэт таксама павялічваў памер мінімальнага статутнага фонду для прыватных кампаніяў, што надзвычай ускладняла перарэгістрацыю для шмат якіх ужо даведзеных да галечы прадпрыемстваў. Працэдур перарэгістрацыі з таго часу звычайна паўтаралася штогод, а разнастайныя органы ўлады пачалі выкарыстоўваць свае паўнамоцтвы па кантролі за прыватным бізнэсам для папўнення мясцовых бюджэтаў шляхам вымаганьня грошай ад прыватных структураў. Рэгуляваньне прыватнага сэктару сталася сродкам палітычнага ціску, бо пазбаўляла апазыцыю эканамічнай базы, а таксама карала “адступнікаў”, якія перасталі быць ляяльнымі прэзідэнту. Паводле словаў аднаго з тагачасных Лукашэнкавых паплечнікаў Аляксандра Фядуты, дзяржаўнаму апарату было даручана “знішчаць любую прыватную фірму, якая магла б удзельнічаць у фінансаванні прэзідэнцкай кампаніі апазыцыі”.

Усталяваньне кантролю над прыватным бізнэсам прадоўжылася і пасля рэфэрэндуму 1996 году. У 1998 годзе Лукашэнка загадаў увесці заднім чыслом на буйных прадпрыемствах, якія зьведалі поўную ці частковую прыватызацыю да ягонага заступленьня на пасаду прэзідэнта, правіла “залатой акцыі”. “Залатая акцыя” дазволіла амаль без абмежаваньняў мяшацца ў дзейнасьць гэтых прадпрыемстваў і азначала іх фактычную рэнацыяналізацыю. Апроч частай перарэгістрацыі, малыя і сярэднія фірмы мусілі процістаяць росту падатковага цяжару, новым і новым абмежаваньням (даходзіла да сьмешнага — прымуовай закупкі пэўнага тыпу кіёскаў у дзяржаўнага вытворцы, само сабой, па завышаных цэнах) і ўсё большаму ціску з боку падатковых органаў і разнастайных кантрольных службаў. Зьменлівасьць падатковага заканадаўства і правілаў вы-

дзеньня бугальтарскага ўліку прывяла да таго, што бугальтараў у Беларусі стала болей за настаўнікаў і лекараў. Шмат хто з іх сутыкаўся з судовым перасьледам за надуманыя парушэньні, што прывяло да рэзкага росту колькасці асуджаных за эканамічныя злачынствы.

Вяртаньне да мяккай бюджэтнай палітыкі

Лукашэнка пастанавіў заяваць галасы выбарцаў, забясьпечваючы поўную занятасьць (хоць бы на паперы: афіцыйны ўзровень беспрацоўя ў 1994, 1995 і 1996 гг. складаў адпаведна 2,1, 2,7 і 3,9%) на шкоду рэструктурызацыі вытворчасці і прадукцыйнасьці працы. Для гэтага яму давалося забараніць скарачэньні ў вытворчасці й зьняць многія абмежаванні бюджэтных выдаткаў, якія вытрымліваліся ў першыя паўтара году ягонага кіраваньня. “Мы павінны расстацца з такімі кіраўнікамі, што сёння плянуюць скарачэньні рабочай сілы на 3, 5, 10%, каб стымуляваць тых, хто застаецца. У гэты цяжкі час наш абавязак — падтрымаць людзей, абараніць рабочых і сялян, а не выкідаць іх за вароты дзяржаўных прадпрыемстваў”²⁸.

Лукашэнка ўвёў практыку пэрсанальнага “замацаваньня” намесьнікаў прэм’ер-міністра за стратнымі прадпрыемствамі. Прэтэндэнтамі на першачарговую дапамогу дзяржавы ён вызначыў чатыры дзяржаўныя заводы — МАЗ, МТЗ, ВА “Інтэграл” і “Гарызонт”²⁹. Прэзідэнцкімі ўказамі была зацьверджана адмысловая “праграма разьвіцця” асобных галінаў прамысловасьці. Напрыклад, тэлевізійныя вытворцы былі вызвалены ад мытных плацяжоў на ўвоз імпартных камплектуючых, ад ПДВ, а таксама ад паловы дугарадных (“чарнобыльскага” і іншых) падаткаў (зрэшты, гэты звычайны захад для стымуляваньня арыентаваных на экспарт кампаніяў сам па сабе нельга лічыць антырынкавым); апроч таго, прадпрыемствам-“сумежнікам” падпісвалася не патрабаваць аплаты пратэрмінаваных запазычанасьцяў, а падатковай інспэкцыі — не спаганяць штрафаў за неаплачаныя падаткі. Нарэшце, указ уводзіў ліцэнзаваньне вытворчасці тэлевізараў, што звужала канкурэнцыю на адпаведным сэгмэнце рынку³⁰.

Лукашэнка аднавіў Кебічаву практыку выкарыстаньня замежных пазык для падтрымкі дзяржсэктару. Першы транш крэдыту “стэнд-бай”, выдадзены МВФ у верасьні 1995 году, пайшоў на аплату даўгоў Расіі за паліва і куплю ўгнаеньняў для сельскай гаспадаркі. Аднак з часу яўнай адмовы ўраду ад рынкавых рэформаў у 1996 годзе ніякіх новых крэдытаў ад МВФ у Беларусь не паступала (Сусьветны банк працягваў даваць Беларусі крэдыты да 1997 году).

Спробы вяртаньня пяцігадовых плянаў

Рэстаўрацыя асноўных элемэнтаў каманднай эканомікі завяршылася ў другой палове 1996 году, калі былі абнародаваныя “Асноўныя кірункі сацыяльна-эканамічнага разьвіцця на 1996—2000 гг.”. Увесь дакумэнт складаўся з абяцанняў, зробленых Лукашэнкам з мэтай выйграць заплянаваны на лістапад 1996

году рэфэрэндум па новай рэдакцыі Канстытуцыі. Перапісаная Канстытуцыя давала прэзідэнту практычна неабмежаваную ўладу, улучна з правам на роспуск парламэнту, падмену законаў дэкрэтамі і кантроль над усімі бяз вынятку дзяржаўнымі інстытутамі. Лукашэнкава ініцыятыва на першых часоў раскалола грамадства, і перад прэзідэнтам стаяла заданьне так ці інакш заваяваць падтрымку бальшыні.

Дакумэнт прадугледжаў курс на развіцьцё беларускай эканомікі з выкарыстаньнем старой індустрыяльна-тэхнічнай базы, уставічнае ўмяшаньне дзяржавы ў эканамічныя адносіны і захаваньне традыцыйных гаспадарчых сувязяў з краінамі былога СССР, перш за ўсё Расіяй, замест інтэграцыі ў сусьветную эканоміку. Лукашэнка працягваў настойваць, што камандная эканоміка не вінаватая ў цяперашніх цяжкасьцях Беларусі. “Сытуацыя, карані якой ляжаць у Беларускай пушчы, не мая віна, але мой боль і смутак”³¹, — заявіў ён, прадстаўляючы праграму. Як і Кебіч у 1992 годзе, Лукашэнка выказаў прыхільнасьць да “сацыяльна арыентаванай рынкавай эканомікі”, якая б насьледавала сыстэмам Швэцыі й Нямеччыны, дзе “рынак ураўнаважваецца клопатам пра чалавека”. Былі вызначаны такія прыярытэты, як “экспарт, вытворчасць прадуктаў харчаваньня і жылловае будаўніцтва”. Праграма дэкларавала правядзеньне рынкавых рэформаў, улучна з прыватызацыяй і макраэканамічнай стабілізацыяй, і прадугледжвала да 2000 году зьнізіць штомесячную інфляцыю да 0,5—1,5%, завяршыць малую прыватызацыю, рэструктурызацыю “прыярытэтных галін вытворчасці” і г. д. Падобныя мэты і намеры не адзін раз абвешчаліся як Лукашэнкам, так і Кебічам, і ніводзін зь іх не праяўляў аніякай настойлівасьці ў іх дасягненьні. Асобныя пункты праграмы паўтаралі тыя захавы, што ў свой час ужо прыносілі плён пры Чыгіру і Багданкевічу: пасураўленьне грашова-кредытнай палітыкі,

Табліца 3. “Асноўныя кірункі сацыяльна-эканамічнага разьвіцьця на 1996—2000 гг.”: пляны і рэальнасьць

Паказьнік	1997	1998	1999	2000
Рост ВУП, %	5 (11,4)	4-5 (8,4)	4-5 (3,4)	4-5 (5,8)
Рост прамысловай вытворчасці, %	6 (18,4)	5-7 (12,4)	5-7 (10,2)	5-7 (8,0)
Рост сельскагаспадарчай вытворчасці, %	3-4 (-4,9)	2-4 (-0,7)	2-4 (-8,3)	2-4 (9,3)
Гадавая інфляцыя, %	26,8 (64)	6,2-19,6 (73)	6,2-19,6 (294)	6,2-19,6 (169)
Дэфіцыт бюджэту % ад ВУП	4 (-2)	3-4 (-1,4)	3-4 (-2,9)	3-4 (3,0)
Курс даляра	15748-19685 (26000)	31448-35880 (46400)	33707-50065 (251000)	35379-59878 (720000)*
Беспрацоўе, %	5	5-5,5	5-5,5	5-5,5 (2,1)
Гандлёвы баянс, % ад ВУП	-3 да 0,1 (-9,8)	-3 да 0,1 (-9,8)	-3 да 0,1 (-6,3)	-3 да 0,1 (-9,2)

Крыніца: “Советская Белоруссия” — для афіцыйных прагнозаў, EIU (Economist Intelligence Unit) — для рэальных лічбаў.

*недэнамінаваны.

абмежаваньне кредытаваньня, увядзеньне кредытных аўкцыёнаў. Іншыя пункты былі проста сьмеху вартыя: так, плянавалася прыцягнуць інвэстыцыяў на 1 млрд. даляраў штогод (у 1996 годзе паступіла толькі 19 мільёнаў). Нарэшце, многія палажэньні праграмы толькі захоўвалі статус-кво, а некаторыя сьведчылі нават пра далейшае згарненьне рэформаў, у прыватнасьці павелічэньне льготнага фінансаваньня аграпрамысловага комплексу і будаўніцтва, жорсткі кантроль за валютным курсам, строгае рэгуляваньне цэнаў і дазвол на прыватызацыю толькі “са згоды працоўнага калектыву”.

“Асноўныя кірункі” былі прынятыя, каб задэклараваць абавязаньне ўраду дасягнуць пазытыўных зьменаў у нацыянальнай эканоміцы, не зважаючы на бягучы стан гэтай эканомікі, і каб падкрэсьліць ролю дзяржавы ў палітыцы ўсебаковага спрыяньня гэтым зьменам. Вялікае адрозьненьне паміж прагназаванымі і рэальна дасягнутымі паказьнікамі засьведчыла, што ўлады ня сталі абцяжарваць сябе зборам зьвестак аб стане эканомікі за працяглы пэрыяд і іх экстрапаляцыяй на будучыню дзеля забесьпячэньня дакладнага прагнозу. Прагностыя паказьнікі ігнаравалі тэндэнцыі ў сусьветнай эканоміцы, унутранае становішча прамысловасьці й гаспадарчую сытуацыю ў суседніх краінах. Аднак Лукашэнка заставаўся папулістам, які гуляўся з спадзевамі электарату. Ён раздаваў абяцаньні, імкнучыся да поўнага кантролю над дзяржавай. Пасьля Лукашэнкавай перамогі ў барацьбе за ўладу Беларусь займела свайго Піначэта, які завяршыў многія з пачынаньняў Альендэ.

Пасьля 24 лістапада: палітычная сытуацыя

Лукашэнка здолеў дамагчыся поўнай перамогі на вельмі неадназначна ўспрынятым міжнароднай супольнасьцю рэфэрэндуме 24 лістапада 1996 году, які да таго ж, згодна з пастановай Вярхоўнага Савету 13 скліканьня, меў статус кансультацыйнага. Хоць варыянт Канстытуцыі, прапанаваны прэзідэнтам, ухваліла пераважная бальшыня тых, хто галасаваў, нельга сказаць, што грамадства беззасьцярожна падзяляла ягоныя ідэі (на працягу трох месяцаў перад рэфэрэндумам Лукашэнкаў дадатны рэйтынг вагаўся ад 60% да 40%). Перамога на гэтым рэфэрэндуме адначасова і ўзмацніла, і ослабіла легітымнасьць Лукашэнкавай улады: хоць ягоная папулярнасьць рэзка ўзрасла, шмат хто ўвачавідкі пераканаўся, што галасаваньне было праведзена са шматлікімі парушэньнямі. Сацыялягічныя дасьледаваньні сьведчылі, што толькі адна чвэрць насельніцтва (пераважна пэнсіянэры ды вяскоўцы, чый сьветапогляд быў сфармаваны савецкай эпохай і ўжо не падаваўся зьменам) цалкам падтрымлівала Лукашэнку. Для засталых, не такіх запятых ягоных прыхільнікаў на ступень ляльнясьці да ўлады беспасярэдне ўплываў стан эканомікі й асабістага дабрабыту. Да таго ж, Лукашэнка не валодаў змогай раз і назаўсёды спыніць выступы апазыцыі й прадухіліць акцыі пратэсту. Таму, каб павялічыць прывабнасьць і легітымнасьць сваёй улады, а таксама апраўдаць ужываньне аўтарытарных захавдаў, ён мусіў дабівацца эканамічных посьпехаў. Другім стымулам зрабіць

зь Беларусі ўзор эканамічнага росту, дасягнутага без рэформаў, было Лукашэнкава імкненне заняць значнейшае месца на расійскай палітычнай арэне. Ён стараўся як мага болей уразіць выбарцаў у расійскай правінцыі эканамічнымі дасягненнямі Беларусі, проціпастаўляючы іх эканамічнай нестабільнасці, сацыяльнаму расслаенню і затрымкам заробкаў ў Расіі. У выпадку свайго поспеху беларускі эксперымэнт зрабіўся б узорам для расійскіх нацыяналістаў і камуністаў, доказам жыццяздольнасці ізаляцыянісцкай палітыкі, якую яны адстойвалі. Падтрымліваючы расійскіх радыкалаў, Лукашэнка не без падставаў мог разлічваць на лідэрства ў іхнай частцы палітычнага спектру Расіі. Такім чынам ён выконваў дзве палітычныя ролі — жорсткага дыктатара ў Беларусі ды папуліста-аўтсайдэра ў Расіі.

ІМКЛІВЫ ЎЗЛЁТ, 1997—98 гг.

“Беларускі эканамічны цуд”

Зыходзячы з “Агульных кірункаў”, Лукашэнка выдаў указ, што абавязваў усе дзяржаўныя прадпрыемствы павялічыць вытворчасць у 1997 годзе на 5%. Каб зрабіць такі рост магчымым, Нацыянальны банк, які цяпер падпарадкоўваўся вылучна Лукашэнку, атрымаў загад друкаваць грошы, з тым каб забяспечыць дзяржаўны сектар простымі крэдытамі ў памеры каля 20% ВУП. У той жа час, каб стрымаць інфляцыю, прадпрыемствам было забаронена павышаць цэны больш чым на 2—2,5% у месяц.

Лукашэнкавы намаганні фарсавалі эканамічны рост без рэфармавання эканомікі былі высмеяныя як беларускай апазыцыяй, так і замежнымі назіральнікамі. Аднак калі з’явіліся статыстычныя звесткі, шмат хто з крытыкаў знямеў у здзіўленні. Беларуская эканоміка, якая шэсць гадоў (з 1990 па 1995 г.) запар перажывала спад, у 1997 годзе дала рост прыблізна на 11%, а прамысловасць — і яшчэ вышэй (каля 18%). Рост у некаторых галінах вытворчасці даходзіў да адзнакі ў 30—35%.

Табліца 4. Аб’ём прамысловай вытворчасці ў Беларусі, 1995—1999 гг., у % да папярэдняга году

Галіна	1995	1996	1997	1998	1999
Электраэнергетыка	-15,8	-1,6	5,6	-7,4	5,4
Нафтаперапрацоўчая прамысловасць	12,3	-5,5	-1,0	0,7	1,9
Хімічная і нафтахімічная прамысловасць	8,9	7,2	19,4	7,7	7,0
Чорная мэталургія	-1,4	23,4	35,1	14,9	н/д
Машынабудаванне і мэталאпрацоўка	-20,5	1,6	25,7	15,5	16,2
Лясная, дрэваапрацоўчая і цэлолэзна-папяровая прамысловасць	-9,6	14,2	34,7	21,7	16,0
Вытворчасць будматэрыялаў	-21,2	-4,0	26,1	15,2	1,5
Лёгкае прамысловасць	-34,1	11,9	27,1	22,8	10,8
Харчовая прамысловасць	-12,7	5,5	21,0	19,2	14,4
Уся прамысловасць	-11,7	3,5	18,8	12,4	10,3

Крыніцы: МВФ, “Republic of Belarus-Recent Economic Developments”.

Рост быў забяспечаны экспертам, пераважна на расійскі рынак, які толькі ў 1997 годзе павялічыўся больш чым на 40% (у выніку гэтага доля Расіі ў сукупным аб’ёме беларускага экспарту вырасла з 46,1% у 1994 і 53,2% у 1996 да 64,7% у 1997, у той жа час імпорт з Расіі ўпаў з 61,1% у 1994 да 53,6% у 1997). Запас непрададзеных тавараў пачаў хутка змяншацца і дасягнуў усяго 60% ад узроўню 1995 году, што аспрэчвала цвёрджанні Лукашэнкавых крытыкаў, нібыта вырабленыя тавары проста аселі на складах. Лукашысты як у краіне, так і за мяжой абвясцілі Беларусь “усходнеўрапейскім эканамічным тыграм” па аналогіі з імклівым гаспадарчым узлётам дзяржаваў Усходняй Азіі. Палітыка Лукашэнкавага ўраду, даводзілі яны, і перш за ўсё захаванне дзяржаўнага сектара прамысловасці, а таксама мэтавая падтрымка найбольш перспэктыўных прадпрыемстваў і галінаў, не магла не прывесці да поспеху.

Беларускі “цуд” і лацінаамерыканскія ўзоры папулізму: падабенства і адрозненні

Бюджэтны дэфіцыт. Адным з абсягаў, дзе беларускі досвед разыходзіцца з лацінаамерыканскім, ёсць бюджэтная палітыка. Сапраўды, афіцыйна зацверджаны фіскальны дэфіцыт беларускага бюджэту звычайна ня быў вялікі. Аднак гэтая лічба не ўключала так званага “квазіфіскальнага дэфіцыту”, што складаўся з чыстых крэдытаў асобным галінам народнай гаспадаркі, якія Нацыянальны банк мусіў даваць на загад Лукашэнкі. Калі ж скласці гэтыя крэдыты і афіцыйны дэфіцыт, лічба значна вырасце.

Табліца 5. Фіскальны і квазіфіскальны дэфіцыты

	1995	1996	1997	1998
Фіскальны дэфіцыт, % ад ВУП	-2,8	-1,9	-2,4	-1,4
Квазіфіскальны дэфіцыт*, % ад ВУП	-3,6	-4,4	-4,4	-4,3

Крыніца: “Белорусский рынок”, 22 сакавіка 1998 г.

Скачок квазіфіскальнага дэфіцыту быў выкліканы павелічэннем выдадзеных Нацыянальным банкам простых крэдытаў народнай гаспадарцы на загад выканаўчай улады. Пасля таго як Лукашэнка ў 1996 годзе ўзяў пад свой кантроль усе дзяржаўныя інстытуты, Нацыянальны банк апынуўся пад беспасярэднім уплывам прэзідэнта (з сакавіка 1998 г. да чэрвеня 2000 г. Нацыянальны банк быў перададзены пад кантроль ураду, што зрабіла яго яшчэ менш самастойным у сваіх дзеяннях) і друкаваў столькі грошай, колькі ад яго патрабавалася. Напампоўванне эканомікі пустымі грашыма, што выдаваліся ў выглядзе льготных крэдытаў дзяржаўным прадпрыемствам і банкам (якія, у сваю чаргу, таксама давалі крэдыты прадпрыемствам), было характэрна хутчэй для каманд-

* Квазіфіскальны дэфіцыт роўны суме афіцыйнага дэфіцыту бюджэту і квазіфіскальнай дзейнасці Нацыянальнага банку (варта ўлічваць тое, што больш чым 95% крэдытаў, рэфінансаваных НББ, ішло ў спецыялізаваныя банкі).

най эканомікі савецкага тыпу, чым для лацінаамерыканскіх папулісцкіх рэжымаў, якія рабілі тое самае праз павелічэнне афіцыйнага бюджэтнага дэфіцыту. Што да вынікаў, дык яны былі падобныя ў абодвух выпадках: пераразмеркаванне разам з часовым ажыўленьнем эканомікі й нарастаньнем доўгатэрміновых макраэканамічных дыспрапорцыяў.

Табліца 6. Шэраг грашова-кредытных паказьнікаў (у працэнтах да ВУП).

	1996	1997	1998	1999
Чысты ўнутраны кредит	16,07	17,74	36,65	20,82
Чысты ўнутраны кредит Нацыянальнага банку	7,98	8,45	14,82	6,95
Чысты кредит НБ ураду	4,16	3,54	7,17	4,8
Простыя кредиты НБ	2,85	3,91	4,65	0,96
Стаўка рэфінансаваньня	35—55	36—42	38—50	48—110
Сэньяраж (у % да ВУП)	7,15	7,46	6,59	5,47
Норма ашчаджэньня*	21	11	12	5
Кредыты банкаўскай сыстэмы (у % да ВУП)	11,95	13,82	28,67	15,32
Атрымальнікі:				
дзяржаўныя прадпрыемствы	4,68	4,78	11,02	5,19
акцыянерныя таварыствы	4,87	5,26	11,45	6,6
прыватны сэктар	1,56	0,89	4,82	2,76
Рызыкаўныя актывы (у % да балансу чыстых актываў)	26,9	26,5	31,2	52,9

Крыніца: Максім Туміловіч. Анамальны эканамічны рост і загадкавы бюджэтны дэфіцыт: беларускі выпадак. Неапублікаваны рукапіс.

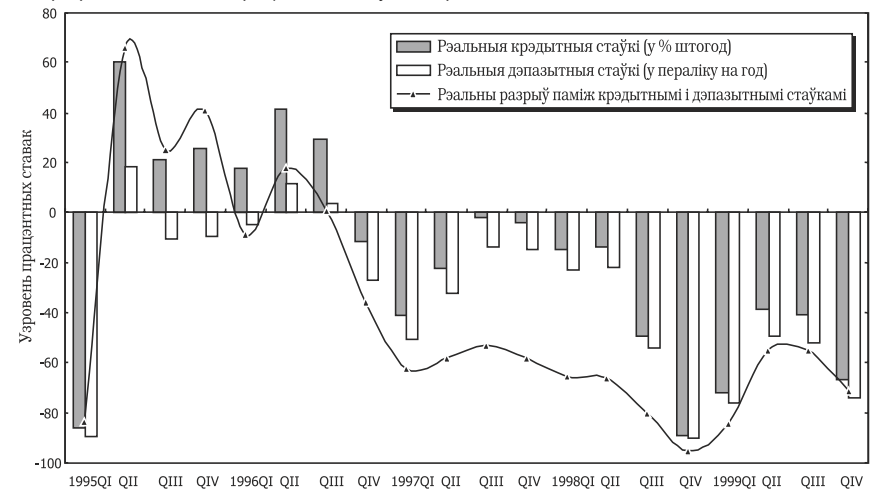
Рост простых пазык і крэдытаў ураду паскараўся на працягу 1997—98 гг. З усіх гэтых пазык толькі мізэрная частка была прададзена на крэдытных аўкцыёнах (супраць 80% у 1995 годзе). Пачынаючы з 1996 г., ціск на банкаўскую сыстэму зрабіўся асноўнай прычынай росту грашовай масы. Яна вырасла на 188% у 1996 г., на 154% у 1997 г. і на 201% у 1998 г., значна апераджаючы інфляцыю. Толькі ў 1997 годзе крэдыты нефінансавым прадпрыемствам склалі каля 13% ВУП**. Рэальны прыбытак, прынесены такімі крэдытамі, з другога кварталу 1996 году стаў выражацца адмоўнымі лічбамі. Гэта быў яшчэ адзін аспект эканамічнай палітыкі, у якім Беларусь вярнулася да сваіх зыходных пазыцыяў.

Простае крэдытаваньне Нацыянальнага банку ішло ў двух кірунках. Першым была сельская гаспадарка, што ў 1997—98 гг. атрымлівала на сяўбу і збор ураджаю звыш 60% крэдытаў НББ, якія часам даваліся па намінальнай працэнтнай стаўцы 5%. Крэдытаваньне аграпрамысловага комплексу, аднак, не кам-

* Уключаючы каштоўныя паперы і дэпазыты ў замежнай валюце, выражаныя ў працэнтах ад грашовага даходу.

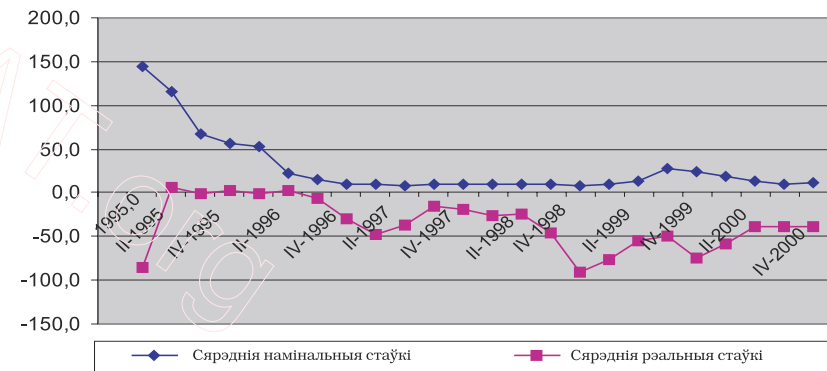
** Нашы падлікі грунтуюцца на даных ВЕТ па ВУП і валютнай статыстыцы, ВЕТ, II квартал 1998, 18, 31.

Графік 1. Рэальныя працэнтныя стаўкі па крэдытах.

Крыніца: ВЕТ.

Графік 2. Сярэднія намінальныя і рэальныя стаўкі рэфінансаваньня НББ.

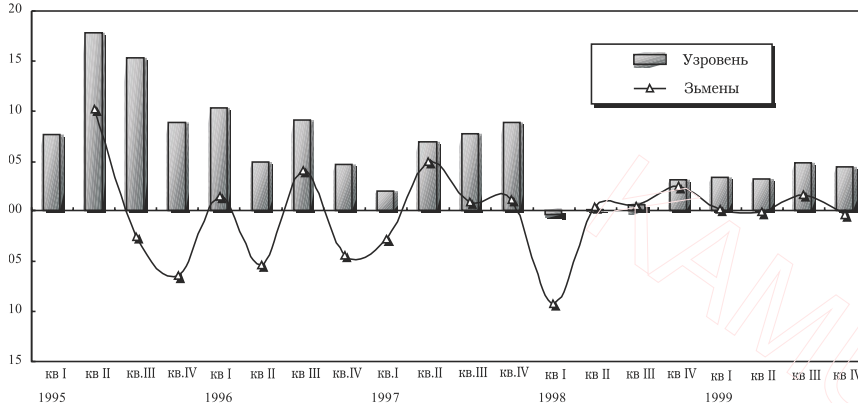

Крыніца: намінальныя стаўкі — НББ, рэальныя — падлічаныя Максімам Туміловічам.

пэнсоўвала яго стратаў ад фіксаваных цэнаў (дзяржаўныя гуртовыя закупачныя цэны на сельскагаспадарчую прадукцыю не пакрывалі і чвэрці ейнага сабекошту). Другім кірункам крэдытаваньня служыла прамысловасьць, якая трапіла ў лік прыярытэтаў часткова дзякуючы трывалым пазыцыям ува ўрадзе намесьніка прэм’ер-міністра і з сакавіка 1998 г. старшыні Нацбанку Пятра Пракаповіча. Ён лабіраваў інтарэсы прамысловасьці, называючы яе “лякаматывам эканамічнага росту” ў Беларусі, што, відавочна, было даспадобы Лукашэнку.

Экспансіянісцкая манэтарная палітыка і актыўнае крэдытаваньне эканомікі вычэрпвалі валютныя рэзэрвы Нацыянальнага банку і зьмяншалі ягоны капітал. Вось два прыклады няўнага перарасходу грашовых сродкаў, не адлюстраванага ў радках афіцыйнага бюджэту.

Графік 3. Рэзэрвы Нацыянальнага банку Беларусі, млрд. даляраў ЗША

Крыніца: ВЕТ

Інвэстыцыйная палітыка. Яшчэ адной сфэрай, дзе паралелі паміж Беларусіяй і Лацінскай Амэрыкай выглядаюць нацягнутымі, ёсьць інвэстыцыйная палітыка. Так, Лукашэнкаў урад пераламіў тэндэнцыю скарачэньня інвэстыцый (якія ў Лацінскай Амэрыцы былі прынесены ў ахвяру дзеля павышэньня спажываньня), і з 1997 году Беларусь запісала ў свой актыў салідны інвэстыцыйны рост.

Табліца 7. Інвэстыцыі ў беларускую эканоміку, % (1994 = 100)

	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Сукупны памер інвэстыцыяў	69	66	79	98	90	78
Вытворчых	71	73	83	104	90	73
Невытворчых	67	57	73	91	91	86

Крыніца: Міністэрства статыстыкі і аналізу Рэспублікі Беларусі, 2001.

Як відаць з гэтых зьвестак, павелічэньню колькасьці інвэстыцыяў пачынаючы з 1997 году папярэднічала яе рэзкае падзеньне ў 1995, прычым першапачатковы ўзровень так і ня быў дасягнуты. Напрыклад, у 2000 годзе, калі, згодна з афіцыйнай статыстыкай, аб’ём прамысловай вытворчасці на 0,8% перавысіў узровень 1990 году, колькасьць інвэстыцыяў склала ўсяго 44,4% ад яго ўзроўню. Па-другое, вялікая доля інвэстыцыяў прыпадала на невытворчую сфэру, напрыклад на вылучаны дзяржавай у разрад прыярытэтных будаўнічы сэктар, і ў некатай ступені нагадвала сукрытае субсыдыяваньне спажываньня. Па-трэцяе,

эфектыўнасьць інвэстыцыйнай палітыкі выклікала паважныя сумненьні. Разам з гэтым, павелічэньне інвэстыцыяў у вытворчым сэктары было недастатковае, каб кампэнсаваць амартызацыю асноўных фондаў, якія па-ранейшаму праядаліся, паколькі расходы на іх абнаўленьне былі абмежаваны прэзыдэнцкімі ўказамі і ледзьве дасягалі 29% ад патрэбнай велічыні. Замест гэтага грошы траціліся на фінансаваньне росту вытворчасці. У выніку прамысловае абсталяваньне было зношана прыблізна на 70—80%. Сярэдняя рэнтабэльнасьць апрацоўчай прамысловасьці знізілася з 12,2% у першыя пяць месяцаў 1997 г. да 10,8% у такі самы пэрыяд 1998 г.*. Кожнае пятае прамысловае прадпрыемства ў гэты час працавала са стратамі. У паліўнай і энэргетычнай галінах у 1998 годзе са стратамі працавала 45% прадпрыемстваў супраць 22,5% год назад. У сфэры паслуг фінансавая сытуацыя ў першыя чатыры месяцы 1998 году была яшчэ горшая, чымся ў прамысловасьці: страты меліся ў 46,4% установаў, у тым ліку ў 45,7% прадпрыемстваў бытавога абслугоўваньня і 43,4% транспартных прадпрыемстваў.

Кантроль за валютным курсам. Усталяваньне жорсткага кантролю над валютным курсам пачалося ў першай палове 1996 году, калі была нацыяналізаваная Менская фондавая біржа і адноўленая сыстэма множнасьці валютных курсаў. Дзяржава імкнулася кантраляваць рынак замежнай валюты для таго, каб мець магчымасьць забіраць СКВ у прадпрыемстваў-экспартэраў і накіроўваць яе на “стратэгічна важныя закупкі”, якія падзяляліся на дзьве катэгорыі. Да першай адносілася харчаваньне, паколькі Беларусь не забясьпечвае сябе многімі важнымі сельскагаспадарчымі таварамі, напрыклад, пшаніцай цвёрдых сартоў. Другую катэгорыю складалі камплектуючыя і абсталяваньне, неабходныя для павышэньня канкурэнтаздольнасьці вырабляных у Беларусі транспартных сродкаў і іншых прамысловых тавараў. Уся гэтая прадукцыя хоць і не магла быць прададзена за валюту, але затое карысталася попытам на расійскім рынку дзякуючы нізкім цэнам і высокім мытам у Расіі на імпартныя тавары аналягічнага прызначэньня. Продаж на расійскім рынку быў тады надзвычай выгадны таму,

Табліца 8. Сярэдні курс даляра да беларускага рубля, вызначаны Нацыянальным банкам і Паралельным міжбанкаўскім рынкам.

Год	BRB/USD, НБ	BRB/USD, ПМП	Розьніца, %
1995	11529	11643	1
1996	13367	16409	22,8
1997	26230	34681	32,2
1998	46597	112672	142,0
1999	250947	366386	46,0

Крыніца: ВЕТ.

* Хоць гэта не абавязкова гаворыць пра эфектыўнасьць вытворчасці. Нават пры вялікай рэнтабэльнасьці агульная сума прыбытку магла павялічыцца ня вельмі істотна.

што расійскі рубель можна было свабодна абмяняць на любую іншую валюту, а ягоны курс быў даволі стабільны з 1995 г. аж да “чорнага панядзелка” 17 жніўня 1998 г. (зрэшты, пераважная частка расійска-беларускага гандлю ажыццяўлялася праз бартэрныя ўгоды; гл. табліцу ніжэй). Дзеля атрымання прыбытку ад апэрацыяў са свабодна канвэрсоўнай валютай дзяржава прымушала беларускіх рэзідэнтаў прадаваць да 70% яе па афіцыйным курсе (у 1997 годзе квоту панізлі да 30%, але празь некалькі месяцаў зноў паднялі да 40%). Розніца паміж афіцыйным і рынкавым (г. зн. такім, што вызначаўся на Маскоўскай валютнай біржы, якую Лукашэнка, зразумела, кантраляваць ня мог) курсам складала каля 40% у 1997 годзе, а ў 1998 г. падскачыла да васьмідзесяці і нават больш як ста адсоткаў. Танная валюта затым даставалася эканамічным суб’ектам, кола якіх старанна выбіралася ўладамі. Усім астатнім цвёрдую валюту даводзілася купляць на аўкцыёнах так звананага Паралельнага міжбанкаўскага рынку па завышаным курсе. Апроч таго, вулічным абменным пунктам было прадпісана прадаваць і купляць замежную валюту па пастаянна зніжаным афіцыйным курсе. Вынікам быў моцны дэфіцыт свабодна канвэрсоўнай валюты і павелічэнне розніцы паміж афіцыйным і неафіцыйным курсамі, якое рабіла выгаднымі валютныя спекуляцыі. У адказ на гэта Лукашэнка падпісаў дэкрэт № 1, які аднаўляў крымінальную адказнасць за нелегальны продаж і куплю валюты. Але, нягледзячы на рэпрэсіі супраць валютчыкаў, чорны рынак буяў.

Падобная палітыка эксплуатацыі прадпрыемстваў-экспартэраў звычайная для лацінаамерыканскіх эканомік падчас папулісцкіх эксперыментаў і спробаў стварыць імпартазамяняльную вытворчасць. Яна, на першы погляд, трохі дзіўная для Беларусі, якая спецыялізуецца пераважна на экспарце прадукцыі машынабудавання, а не прадуктаў сельскай гаспадаркі ці прыродных рэсурсаў, як лацінаамерыканскія краіны. Аднак аналіз геаграфічнай накіраванасці і галіновай спецыфікі вонкавага гандлю паказвае, што, калі ня браць пад увагу шэрагу прадпрыемстваў, якія сапраўды прадаюць сваю прадукцыю за цвёрдую валюту, а не абменьваюць яе праз укладзены дзяржавай бартэрныя ўгоды, Беларусь на-самрэч падобная да краінаў Лацінскай Амэрыкі.

Як відаць з табліцы, структура вонкавага гандлю Беларусі дэманструе цікавы прыклад інтэрнацыяналізацыі. Тэхналагічна складаныя прамысловыя тавары (транспарт, абсталяванне, электроніка) прадаюцца пераважна ў краіны былога СССР, перш за ўсё ў Расію. Вялікая ж доля экспарту за межы былога СССР прыпадае галоўным чынам на прадукцыю хімічнай прамысловасці (пераважна калійныя ўгнаенні, паколькі Беларусь мае найбольшыя ў свеце запасы калійных соляў; гэта адзіны прыродны рэсурс, якога ў Беларусі досыць), тэкстыльныя вырабы і невысакародныя металы (пераважна прадукцыя Беларускага мэтэалюргічнага заводу ў Жлобіне). Аналіз структуры беларускага імпарту сведчыць, што тэхналагічна складаныя тавары (абсталяванне і электроніка) імпартаваліся пераважна з Захаду, а прыродныя рэсурсы і сыравіна — з краінаў СНД. Парадаксальнае становішча беларускай эканомікі ў тым, што яна выконвае ролю сы-

Табліца 9. Таварная структура вонкавага гандлю (у % ад сукупнага аб’ёму)

	Экспарт у СНД		Імпорт з СНД		Экспарт у “далёкае замежа”		Імпорт “далёкага замежа”		Сукупны экспарт		Сукупны імпорт	
	1998	1999	1998	1999	1998	1999	1998	1999	1998	1999	1998	1999
Прамысловасць	97,7	96,2	95,4	94,2	98,1	99,5	96,4	95,2	97,8	97,5	95,8	95,2
Электраэнергетыка	0,0	0,0	2,1	2,7	0,0	0,0	3,7	0,9	0,0	0,0	2,7	0,9
Нафтапрацоўчая прамысловасць	5,9	4,3	30,9	2,1	2,8	15,0	0,7	1,3	5,0	8,4	20,0	1,3
Мэтэалюргія	7,9	4,7	16,2	14,1	10,4	9,9	7,3	9,1	8,6	6,7	13,0	9,1
Хімічная і нафтахімічная прамысловасць	17,6	16,4	13,8	41,8	32,0	32,1	21,4	20,2	21,9	22,5	16,6	20,2
Машынабудаванне і мэталапрацоўка	35,0	41,4	18,5	17,1	21,1	22,0	36,8	34,4	30,9	34,0	25,1	34,4
Лясная, дрэвапрацоўчая і цэлоўзна-папяровая прамысловасць	7,7	6,9	2,7	2,9	5,5	6,1	3,9	3,3	7,1	6,6	3,1	3,3
Вытворчасць будаўнічых матэрыялаў	2,5	3,1	1,0	2,3	1,4	1,8	1,6	1,4	2,2	2,6	1,2	1,4
Лёгкае прамысловасць	8,2	9,0	2,7	2,9	12,9	10,1	7,2	10,0	9,6	9,4	4,3	10,0
Харчовая прамысловасць	11,8	10,0	5,2	7,4	1,3	2,3	12,6	14,4	8,7	7,0	7,9	14,4
Іншыя віды прамысловасці	1,0	0,4	2,4	0,9	10,7	0,3	1,2	0,3	3,9	0,4	1,9	0,3
Сельская гаспадарка	1,0	2,5	2,6	3,9	1,9	0,5	3,3	4,5	1,3	1,7	2,9	4,5
Іншае	1,3	1,3	1,9	1,9	0,0	0,0	0,3	0,3	0,9	0,8	1,3	0,3
Усяго	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

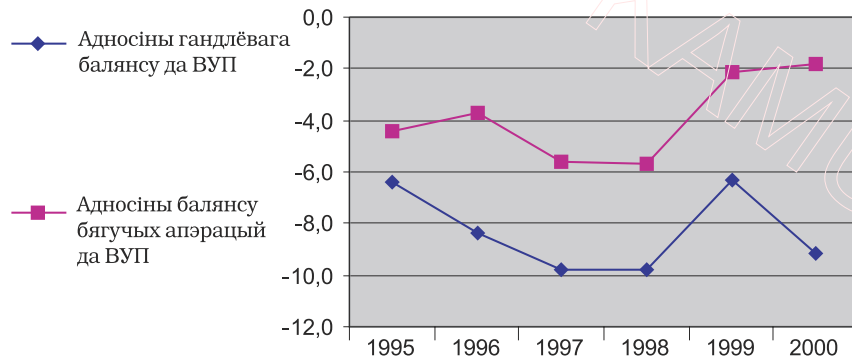
Крыніца: EIU.

равіннага прыдатку Захаду, у той час як былы СССР ёсць такім прыдаткам для яе самой*. У гэтай сытуацыі кантроль над прадпрыемствамі-экспартэрамі быў неабходны для падтрымання неканкурэнтаздольнай беларускай прамысловасці, паколькі замежная валюта накіроўвалася на куплю камплектуючых (паўправаднікоў для радыёэлектроннай прамысловасці ці рухавікоў для аўтамабільнай), якія рабілі беларускія тавары прывабнейшымі на расійскім рынку. Падтрымліваючы ў 1996 году штучна завышаны абменны курс, беларускі ўрад ператварыўся ў зьбіральніка рэнты з экспартнага сэктару. Палітыка множнасці валютных курсаў дапамагала пераразмяркоўваць валютныя даходы ад сыравінных галінаў і сельскай гаспадаркі да прамысловасці так, як гэта рабілася ў Лацінскай Амэрыцы пры рэалізацыі імпартазамяняльных праграм. Такая палітыка звычайна вядзе да павышэння ўнутранага спажывання і зьнясілення прадпрыемстваў-экспартэраў, а ў выніку — да павелічэння дэфіцыту ў вонкавым

* Такой самай была структура вонкавага гандлю ў многіх усходнеэўрапейскіх краінах да пачатку пераўтварэнняў у іх.

гандлі. Урэшце ўзрастае ціск на нацыянальную валюту, што прыводзіць да яе дэвальвацыі (калі дэвальвацыя стрымліваецца ўрадам, эканоміка церпіць ад усё большай нястачы свабодна канверсоўнай валюты, нястрымнага разрастання чорнага рынку, і ў найгоршым выпадку настае крах нацыянальнай валюты і гіпэрінфляцыя). Рэзкае павелічэнне вонкавагандлёвага дэфіцыту назіралася ў Беларусі ў гады найвышэйшага эканамічнага росту (дэфіцыт у памеры каля 10% ВУП лічыцца значным перавышэннем “парогу бяспекі”). У той жа час стабільнае функцыянаванне сферы паслуг дазволіла змякчыць ціск на беларускі рубель і ўтрымаць бягучы плацежны дэфіцыт на прымальным узроўні. Гэта адтэрмінавала валютны крызіс да жніўня 1998 года.

Графік 4. Гандлёвы баянс і баянс бягучага рахунку ў адносінах да ВУП у Беларусі, 1995—2000 гг.

Крыніцы: уласныя падлікі на аснове звестак па замежнагандлёвым баянсе — Міністэрства статыстыкі й аналізу Рэспублікі Беларусі, па баянсе бягучых апэрацый — EIU.

Рэгуляванне цэнаў. Пачынаючы яшчэ з пачатку 1996 года, беларускія ўлады зноў “забыліся” аб манэтарнай прыродзе інфляцыі і вярнуліся да спробаў барацьбы з ёй мэтадамі дзяржаўнага рэгулявання цэнаў. Дзеля забяспячэння адміністрацыйнага кантролю за цэнамі беларускія ўлады выкарыстоўвалі некалькі інструментаў. У іх складзе — адміністрацыйнае абмежаванне росту цэнаў да адзначанага ў прагнозных паказчыках узроўню, зніжэнне “максымальна дапушчальнага ўзроўню рэнтабэльнасці” на аснове “плянавага сабекошту”, карныя санкцыі за “неапраўданае павышэнне цэнаў” і г.д. Адпаведна, разнастайнымі былі й мэтады пазбягання гэтых мераў. Рэгуляванне цэнаў стымулявала бартэр, вяло да некантраляванага (у лексіконе беларускіх уладаў — неарганізаванага) экспарту харчовых тавараў, росквіту чорнага рынку і г.д. Цікавым быў механізм у піўной галіне, дзе раптам найбуйнейшыя бровары краіны пачалі выпускаць новыя гатункі піва (ці разліваць сваю прадукцыю ў бутэлькі з новымі этыкеткамі) амаль кожны месяц. Урэшце, адміністрацыйны кантроль за цэнамі прывёў да эфекту, адваротнага таму, які чакаўся. Кампэнса-

цыя стратаў ад рэгулявання цэнаў у выглядзе субсідыяў вяла да раскручвання інфляцыі, па ўзроўні якой Беларусь трывала займала першае месца на постсавецкай прасторы.

Пераможцы і пераможаныя: эканамічныя і палітычныя вынікі

Важнай палітычнай перадумовай эканамічнай палітыкі Лукашэнкі было ягонае жаданне прадэманстраваць перавагі беларускай мадэлі развіцця. Таму пераразмеркаванне выкарыстоўвалася як сродак нэўтралізацыі пратэстных настрояў грамадства дзеля забяспячэння хоць бы часовай стабільнасці. Мэтай было захаваць прадтрымку тых групаў, якія заўсёды падтрымлівалі Лукашэнку, і дамагчыся большай ці меншай лаяльнасці ад апанэнтаў (ці хоць бы ад нэўтральна настроеных сацыяльных групаў). Таму даходы пераразмяркоўваліся да сярэднезабяспечанага гарадскога насельніцтва, а забіраліся найчасцей у найменш багатых вяскоўцаў.

Табліца 10. Размеркаванне сацыяльных трансфертаў (паміж пяццю групамі ў парадку ўзрастання агульнай колькасці атрымліваных ільгот)

	Найніжэйшы ўзровень	Другі ўзровень	Трэці ўзровень	Чацьвёрты ўзровень	Найвышэйшы ўзровень
Харчаванне	2	3	1	4	5
Грамадзкі транспарт	5	4	3	1	2
Камунальныя паслугі	5	4	1	3	2
Лекі	5	4	2	3	1
Іншыя льготы	1	2	3	4	5
Усяго льготыў	5	3	1	4	2

Крыніца: Спавешчанне аб узроўні чалавечага развіцця Прадстаўніцтва ААН у Беларусі, 2000, с. 45.

Субсывадаванне цэнаў на харчаванне пераразмяркоўвала даход на карысьць гарадзкіх жыхароў, ішкодзячы сельскай гаспадарцы. Дарма што пераважная колькасць простых дзяржаўных крэдытаў ішла на падтрыманне сельскай гаспадаркі, яна па-ранейшаму заставалася стратнай, паколькі ўлады прымушалі калгасы прадаваць усю вырабленую імі прадукцыю па цане, якая пакрывала часам усяго каля 43% выдаткаў. Гаспадаркі вымушаны былі прыстасоўвацца, змяншаючы пагалоўе свойскай жывёлы (гл. табліцу) і колькасць ураблянае зямлі.

Табліца 11. Пагалоўе свойскай жывёлы, у % да папярэдняга году

	1995	1996	1997	1998	1999
Буйная рагатая жывёла	-6,5	-3,9	-1,1	-2,4	-7,7
Сьвіньні	-2,7	-4,6	-0,8	0,3	-3,6
Авечкі	-11,3	-24,0	-18,1	-16,5	-13,2

Крыніцы: EIU, МВФ, “Republic of Belarus-Recent Economic Developments”, 1999 і 2000.

Адначасна урад лічыў цалкам дапушчальнай зьявай запазычанасці ў заробках у аграпрамысловым комплексе. Хоць у Беларусі ў 1996—98 гг. затрымкі ў выплаце заробнай платы былі далёка не такімі частымі, як у Расіі ці ў Украіне, асноўная іх колькасць (да 45%) прыпадала на сельскую мясцовасць.

Несупыннае фінансаванне будаўніцтва таксама мела пад сабой палітычную падаснову. У Беларусі, як і ў іншых постсавецкіх краінах, існуе востры дэфіцыт жылга, што ёсць асабліва адчувальнай праблемай для маладых сем'яў, якія вымушаныя дзесяцігодзьдзямі жыць разам з бацькамі. У той самы час моладзь менш за іншыя групы падтрымлівае Лукашэнку і ягоную палітыку: ува ўзраставай катэгорыі да 30 год Лукашэнкавых прыхільнікаў напалову менш, чым сярод усіх выбарцаў, і ўтрая менш, чым сярод пажылых людзей. Таму адным з галоўных заданняў Лукашэнкавага рэжыму сталася перацягванне на свой бок моладзі*. У рамках нацыянальнай праграмы забеспячэння жыллом маладых сем'яў выдавалася асноўная частка льготных крэдытаў на жылловае будаўніцтва.

Выдача льготных крэдытаў спрыяла стымуляцыі дзяржаўнага сектару эканомікі. Прадпрыемствы пашыралі неэфэктыўную вытворчасць, паколькі гэта вяло да павелічэння субсідыяў, і, пакуль захоўвалася магчымасць прадаць (ці часцей абмяніць на бартэры) вырабленае, у іх не было ніякіх падставаў быць незадаволенымі Лукашэнкавай палітыкай: рабочыя былі забяспечаныя працай, стабільнай, хоць і невялікай, зарплатай ды бясплатнымі сацыяльнымі дабротамі, што заставаліся яшчэ з савецкіх часоў (заводскія дзіцячыя сады і палатны культуры, бясплатная медыцына, танныя пучёўкі і г.д.).

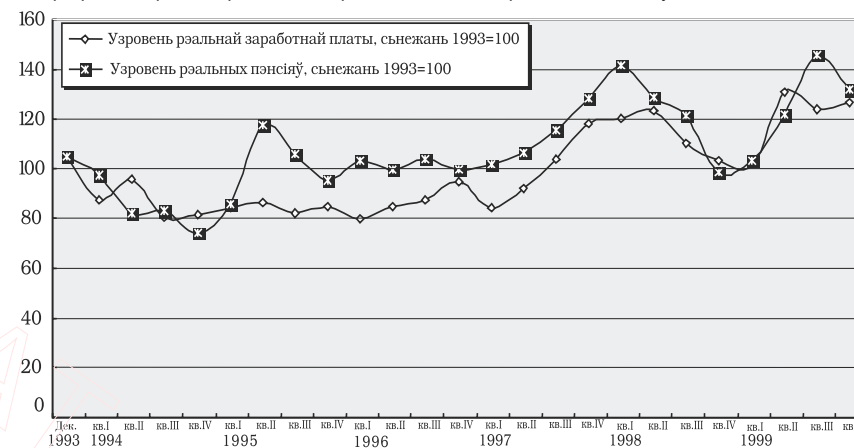
Пэнсіянэры былі сацыяльнай групай, якая найбольш падтрымлівала Лукашэнку і чые даходы пачалі расці зь ягоным прыходам да ўлады. Як і ў многіх іншых краінах, гэта была і найбольш актыўная група выбарцаў. Таму праз увесь час Лукашэнкавага прэзідэнцтва даволі істотна раслі пэнсіі (рост сярэдняй зарплаты за пэрыяд з 1993 па 1997 г. склаў толькі 75% росту пэнсіяў).

У цэлым сацыяльныя прыярытэты Лукашэнкавага ўраду былі падобныя да тых, што адзначаліся ў лацінаамерыканскіх папулістаў. Фінансавыя рэсурсы пераразмяркоўваліся ад канкурэнтаздольных прадпрыемстваў-экспартэраў галінам, якія не маглі існаваць без дзяржаўнай падтрымкі, і ад бізнэсмэнаў ды сялянаў — да мала- і сярэднезабяспечанага гарадскога насельніцтва. Паказальна, што Лукашэнка мог дазволіць сабе дыскрымінацыю той часткі сельскіх жыхароў, якія не належалі да ягоных безумоўных прыхільнікаў, не баючыся нейкіх непажаданых вынікаў. Гэтаму спрыялі чатыры фактары. Па-першае, калгаснікі, як і ў савецкі час, заставаліся групай, якую было асабліва лёгка трымаць пад кантролем. Па-другое, сіла кансэрватыўных настрояў у вёсцы была настолькі

* Апроч таго, Лукашэнка спадзяваўся шляхам жыллага будаўніцтва стымуляваць эканоміку. Адноўчы ён сказаў: мы дамо людзям кватэры, а каб абставіць іх, яны будуць купляць нашы тавары. Ён не разумеў пры гэтым, што купленыя тавары будуць найхутчэй замежнай вытворчасці.

вялікай, што ўрад мог не сумнявацца ў пасіўнасці сялян нават пры прыняцці надзвычай неппулярных рашэнняў. Па-трэцяе, хоць сельскія працаўнікі ў выніку Лукашэнкавай палітыкі апынуліся ў відавочным проігрышы, умацавалася становішча пэнсіянэраў (чыя доля ў сельскім насельніцтве няўхільна расла дзеля скарачэння нараджальнасці і ад'езду вялікай часткі моладзі ў месцы), што забяспечыла ў сельскай мясцовасці дастатковы ўзровень ляльнасці. Па-чацьвёртае, наяўнасць у вёсцы альтэрнатыўных крыніцаў існавання ў выглядзе натуральнай гаспадаркі рабіла фактар заробкаў менш істотным, у выніку чаго іх нявыплата не вяла да такіх вялікіх сацыяльных узрушэнняў, як запазычанасці ў месцах Расіі ці ў Украіны.

Графік 5. Узровень рэальнай заробнай платы і рэальных пэнсіяў, 1993—99 гг.

Крыніца: ВЕТ.

Расійскі фактар у захаванні ўмоваў для росту

Павелічэнне сукупнага попыту можа стымуляваць рост на працягу нейкага часу, але наступная інфляцыя можа зменшыць попыт і ўвядзе эканоміку ў стагнацыю. Спробы спыніць рост цэнаў шляхам усталявання кантролю над імі, а таксама над абменным курсам і валютным рынкам толькі пагаршаюць сытуацыю, выклікаючы дэфіцыт і крызіс неплацяжоў. У выніку гэтага катастрофічна падае жыццёвы ўзровень і робяцца недаступнымі нават тавары першай неабходнасці. Падобныя змрочныя сцэнары ў рэшце рэшт і ажыццяўляліся ў лацінаамерыканскіх краінах, дзе да ўлады прыходзілі папулісты. Што да Беларусі, дык тут крызіс не сьпяшаўся грукіць у дзверы, хоць асобныя нядобрыя прыкметы, накіраваныя на дэфіцыт асноўных прадуктаў харчавання, даліся ў знакі на пачатку 1998 году. Тым ня менш, даволі шпаркі эканамічны рост працягваўся аж да абвалу расійскага рубля ў жніўні 1998-га. Паспяхова стадыя беларускага папулісцкага эксперымэнту, такім чынам, трывала трохі даўжэй, чым гэта было

на пачатку 1970-х гг. у Чылі альбо ў 1980-х у Пэру, і тлумачыцца гэта асаблівым становішчам Беларусі ў дачыненні да свайго адзінага палітычнага саюзніка і ягонага неабсяжнага рынку. Гэтае становішча стварала шэраг кароткатэрміновых пераваг, якія Лукашэнка напоўніцу выкарыстоўваў.

Дасягненне эканамічных палёгак з боку Масквы за кошт саступак у вайсковай і палітычнай сферах, а таксама абяцанняў далучыць Беларусь да Расіі (выкананне ці невыкананне якіх было вылучна справай Лукашэнкавага гонару) зрабілася часткай стратэгіі беларускага прэзідэнта, накіраванай на ўмацаванне асабістай улады. Так, у сакавіку 1996 году ён вытаргаваў сьпісаньне аднаго мільярда даляраў беларускага доўгу Расіі, фармальна ў абмен на дазвол пакінуць на сваёй тэрыторыі расійскія вайсковыя базы. Праз год, падпісаўшы дамову аб стварэньні саюзу (дакладней, аморфнага аб'яднаньня дзвюх асобна кіраваных краінаў) з Расіяй, Беларусь атрымала неабмежаваны доступ на расійскі рынак, а таксама магчымасьць набываць нафту і газ за тая ж цэны, што і расійскія спажыўцы (напрыклад, нафту па 50 даляраў ЗША за тону, што было прыблізна ўдвая ніжэй за сусьветную цану). Мытны саюз паміж дзвюма дзяржавамі даў Беларусі кантроль амаль над 70 працэнтамі ўсяго расійскага экспарту і імпарту на Захад і з Захаду, якія праходзілі празь яе тэрыторыю. Мыты на расійскі імпарт зьбіраліся беларускімі ўладамі, і фармальна частка іх пераводзілася ў Расію. Аднак беларускі бок пасья гэтага нярэдка заставаўся ў плюсе. Толькі ў 1998 годзе сума ўтоеных Беларусіяй мытаў, спагнанных з імпартных аўтамабіляў, што пераганяліся ў Расію, складала каля 600 млн. даляраў.

Яшчэ больш істотнай прэфэрэнцыяй Беларусі з боку Расіі былі ўмовы, на якіх ажыццяўляўся гандаль паміж дзвюма краінамі. Толькі частка гэтага гандлю была манэтызаваная, рэшту займалі бартэрныя ўгоды. Гандлёвая практыка паміж дзвюма краінамі была такая, што завышэньне валютнага курсу, якое спадарожнічала ёй, не наносіла імгненнай шкоды расійскаму прамысловому экспарту. Бартэрныя апэрацыі звычайна палягалі ў абмене таварамі на пэўную суму, выражаную ў далярах ЗША згодна з афіцыйным курсам. Дапусьцім, Расія дамаўлялася зь Беларусіяй аб пастаўцы з аднаго боку нафты, а з другога — абсталяваньня на суму 1 мільярд даляраў. Аб'ём паставак з кожнага боку (г.зн. колькасьць тон нафты і адзінак тэхнікі) цяпер залежаў ад таго, як той ці іншы бок ацэніць сваю прадукцыю ў даляравым эквіваленце. Паколькі беларусы вызначалі кошт сваіх трактароў ці цяжарнікоў ў адпаведнасьці з афіцыйным курсам, які, скажам, на 30% перавышаў рынкавы, расійскія пакупнікі фактычна пераплачвалі 30% ад кошту тавару. Некаторыя тавары — хімічнае валакно, цукар — Расія такім чынам купляла ў Беларусі па цэнах, на 60% вышэйшых за сусьветныя. Апрача таго, існаваньне клірынгавых мэханізмаў і бартэрных схемаў дазволіла Беларусі аплаціць значную частку сваіх даўгоў за энэрганосьбіты куды хутчэй, чым калі б гэта адбывалася за жывыя грошы.

Цесная залежнасьць рэсурсаёмістай беларускай эканомікі ад расійскіх энэрганосьбітаў тлумачыла, чаму ВУП, пачынаючы з 1995-га, падаў на працягу

першага і чацьвёртага кварталаў (г.зн. у зімовыя месяцы) кожнага году, калі спажываньне электрычнасьці й паліва пачынала хутка расьці. У цэлым суму штогадовых расійскіх датацыяў беларускай эканоміцы ў пэрыяд 1997—1998 гг. можна ацаніць у 1,5—2 мільярды даляраў³².

Аналіз расійскіх эканамічных саступак Лукашэнку вядзе да высновы, што беларускі прэзідэнт з посьпехам здолеў аднавіць, прынамсі ў эканамічнай сфэры, такі тып адносінаў паміж Беларусіяй і яе колішняй мэтраполіяй, які меў месца ў савецкую эпоху і які зрабіў магчымым імкліваю мадэрнізацыю беларускай эканомікі па другой сусьветнай вайне. Як і тады, Беларусь абменьвала свае пераацэненыя прамысловыя вырабы на недаацэненыя расійскія энэргарэсурсы, дзякуючы таму што грошы адыгрывалі малую ролю ўва ўзаемным гандлі. Аднак была і другая нечаканая прычына кароткатэрміновага посьпеху Лукашэнкавага курсу, у меншай ступені зьвязаная з палітыкай. Павелічэньне экспарту ў Расію шмат у чым было выклікана моцным ростам унутранага попыту ў РФ у выніку штучнага стрымліваньня курсу расійскага рубля ў спалучэньні зь велізарным фіскальным дэфіцытам і магчымасьцю прафінасаваць яго замежнымі пазыкамі. Таму за падтрымку “беларускага цуду” Лукашэнку варта было б падзякаваць расійскім лібэралам, якія здолелі атрымаць шматмільярдныя крэдыты ад МВФ пры ўмове рэформаў, ня маючы для іх ажыццяўленьня дастатковых палітычных сродкаў; расійскаму Цэнтрабанку, які адмаўляўся дэвальваваць рубль, пакуль той ня абваліўся падчас жніўнянскага крызысу; Дзяржаўнай Думе, якая ўхваляла ўкладзеныя з калясальным дэфіцытам бюджэты; нарэшце, міжнароднай фінансавай супольнасьці, якая давала Расіі танныя крэдыты, не кантралюючы правядзеньня рэформаў. Як ні парадаксальна, усе гэтыя суб'екты (за выняткам Думы) зьяўляліся палітычнымі ворагамі Лукашэнкі. Накладваючы адзін на другі, розныя аспекты беларуска-расійскай інтэграцыі ператваралі яе ў гульні ў адны вароты, пры якой эканамічны рост у Беларусі рабіўся магчымым пры запаволенні росту ў самой Расіі. З аднаго боку, нерэфармаваная беларуская эканоміка была здольная прадэманстраваць шпаркі рост вылучна дзякуючы самаахвярнасьці Расіі, якая брала буйныя дзяржаўныя пазыкі, цярпела дэфіцыт бюджэту, сьпісвала даўгі й адмаўлялася ад спагнаньня мытаў. З другога — пакуль беларускія ўлады субсыдавалі сваю прамысловасьць, расійскія прадпрыемствы, што выраблялі аналягічныя тавары, перажывалі балючую рэструктурызцыю. Але ў гэтага мэдаля ёсьць і адваротны бок: калі ў 1999 годзе расійскія вытворцы, мадэрнізаваўшы сваю тэхналягічную базу, пачалі ажываць, беларускія тавары сталі выцясняцца з расійскага і нават уласнага, беларускага рынку.

Абвал беларускага рубля ў Маскве

Першым паважным ударам па Лукашэнкавай эканамічнай стратэгіі стаўся абвал беларускага рубля на Маскоўскай валютнай біржы 12 сакавіка 1998 году. Ён быў выкліканы дысбалансам паміж ростам грашовай масы і рэгуляваным

абменным курсам беларускага рубля, які вёў да дэфіцыту ў Беларусі цвёрдай валюты і, адпаведна, лішку беларускіх рублёў. Ня маючы магчымасці супраціўляцца ціску беларускага ўраду, Нацыянальны банк Беларусі быў вымушаны выпускаць у абарачэнне столькі грошай, што эфектыўнае кіраванне валютным курсам, улічваючы памер валютных рэзерваў у краіне, аказалася немагчымым. Крызыс набліжала і традыцыйная праводзіць буйную грашовую эмсію перад кожнай сяўбой дзеля яе фінансавання.

З 1995-га і да лета 1998 году беларускі рубель валодаў частковай канверсоўнасцю і мог амаль свабодна экспартавацца і імпартвацца. Ведаючы, што ўрад прымусяць прадаць большую частку заробленай СКВ па заніжаным афіцыйным курсе, экспартэры не сьпяшаліся пераводзіць свае даходы ў Беларусь. У той жа час, паколькі курс беларускага рубля да даляра на замежных рынках (перш за ўсё ў Маскве, але таксама ў Рызе і Кіеве) быў ніжэйшы, чым на Паралельным міжбанкаўскім рынку ў Менску, а беларускія імпартэры плацілі за імпарт у нацыянальнай валюце, зьявіўся шырокі замежны рынак беларускай валюты, не кантраляваны беларускімі ўладамі. Падлічана, што ў 1998 годзе сем з васьмі беларускіх рублёў купляліся і прадаваліся за замежную валюту па-за Беларусь. Каб зьменшыць замежныя запасы беларускага рубля, НББ актыўна скупляў яго на замежных рынках увесь 1997 год.

Цяжка сказаць, ці чулі калі-небудзь беларускія кіраўнікі пра “трылему макраэканамічнай палітыкі” і ці ведалі яны, што рухомасць капіталу, самастойнасць у правядзенні грашова-кредытнай палітыкі й фіксаваны валютны курс — рэчы несумяшчальныя. (Зрэшты, у дачыненні да Беларусі варта гаварыць не пра кантроль за капіталам, а пра абмежаванне абарачальнасці бягучых плацяжоў і жорсткае валютнае рэгуляванне.) Ім давялося даведацца пра гэта, калі на працягу двух тыдняў курс беларускага рубля да даляра ЗША ўпаў з 44 000 да 57 800 BRB/USD. Гэты абвал адчувальна ўдарыў па беларускай эканоміцы: нядоўгае паляпшэнне становішча экспартэраў было зь лішкам кампэнсавана ростам цэнаў на імпарт, перш за ўсё энэрганосьбіты. Істотна, што ў дзяржаўны бюджэт і рэгуляванне дзяржавай раздробавыя цэны ў строгай адпаведнасці з прэзідэнцкім указам была закладзена толькі 2-працэнтная штомесячная інфляцыя. У выніку рэальныя даходы насельніцтва пачалі імкліва зніжацца нават раней, чымся ў Расіі здарыўся жніўніскі крызыс і яго вынікі закранулі бальшыню постсаветскіх дзяржаў (гл. графік 5).

Рэакцыя ўладаў на абвал валютнага курсу выявіла ўпэўненасць беларускага кіраўніцтва (і перш за ўсё Лукашэнкі) у тым, што зусім не афіцыйная эканамічная стратэгія паслужыла прычынай краху*. Яго першым крокам стала пры-

* “Эканоміка расьце, а абменны курс зніжаецца. Чаму? Дзе грошы, дзе замежная валюта? Хто іх хавае? Сёй-той хавае іх у Расіі, на карэспандэнцкіх рахунках... А дзе міністэрства фінансаў, Нацыянальны банк? Вы мусяце даць мне адказ, чаму кучка махляроў утойвае грошы.” // “Вэрсіі”, электронная газета “Open.by”, 17 сакавіка 1998 г.

значэнне старшынём Нацыянальнага банку Пракаповіча, які нарэшце атрымаў магчымасць ажыццявіць свае “наватарскія” ідэі. Па-другое, Нацыянальны банк быў падпарадкаваны ўраду і фактычна ператварыўся ў ягоную філію. Па-трэцяе, была часткова скасавана канверсоўнасць беларускага рубля: нерэзыдэнтам забаранілі выкарыстоўваць у плацяжах вэксалі, намінаваныя ў беларускіх рублях; былі забаронены выплаты беларускімі грашымі па валютных крэдытах; абмяжоўвалася магчымасць захавання нерэзыдэнтамі беларускіх рублёў на карэспандэнцкіх рахунках; нарэшце, цалкам забараняўся вываз беларускіх рублёў³³.

17 жніўня і ягоныя вынікі

Беспасярэднім наступствам жніўняскага фінансавага крызысу ў Расіі быў крах расійскага рынку ў выніку раптоўнага зніжэння даходаў і дэвальвацыі расійскага рубля, што прывяло да сур’ёзнага спаду попыту на імпарт і ў рэшце рэшт дало айчынным вытворцам велізарную перавагу над імпартэрамі. Інфляцыя ў Расіі амаль адразу выклікала й інфляцыю ў Беларусі, паколькі абвал расійскага рубля выклікаў крыш і ягонага беларускага цэкі.

Скачок інфляцыі, узровень якой падвоіўся ў верасні 1998 году, рэзка пацяў рэальны заробкі й пэнсіі. На працягу месяца пасля крызысу сярэдняя зарплата знізілася з 70 да 45 даляраў ЗША, а ў снежні ўпала нават ніжэй за 30 даляраў. Сярэдні памер пэнсіяў пад канец году склаў 15 даляраў. Катастрафічнае падзенне попыту ў Расіі й прыпыненне расійскімі банкамі плацяжоў па экспарце падарвала міждзяржаўны гандаль. Штомесячны аб’ём экспарту ў Расію зменшыўся з 421 мільёна даляраў (у сярэднім) у першай палове году да 170 млн. у кастрычніку. Асабліва пацяў гандаль, які вёўся за жывыя грошы: са студзеня па лістапад 1998 году доля бартэру склала 34,2% у экспарце і 27,9% у імпарце, тады як у 1997 годзе аналягічныя паказнікі былі роўныя 27,5% і 30,2%³⁴. Шмат якім беларускім прадпрыемствам не заставалася нічога іншага, як адпраўляць вырабленую прадукцыю на склад. У кастрычніку 1998 году доля непарадкаваных тавараў дасягнула ў сярэднім 66% ад месячнага аб’ёму вытворчасці, а ў машынабудаванні — ашаламляльных 129%. У студзені 1999 году не знайшлі попыту каля 85% вырабленых тавараў.

Гэтыя драматычныя падзеі, аднак, не прымусялі Лукашэнку засумнявацца ў правільнасці абранага эканамічнага курсу. Захадамі ў адказ на жніўніскі крызыс сталіся далейшае ўмацаванне кантролю за цэнамі й валютным курсам, а таксама падтрымка прамысловага сэктару новымі льготнымі крэдытамі па яшчэ меншых працэнтных стаўках. У выніку павялічыўся дэфіцыт прадуктаў харчавання, актывізаваўся чорны рынак і шпарка вырас ценявы экспарт танных прадуктаў у Расію, Украіну і Прыбалтыку. Але і гэта не спыніла Лукашэнку. У лістападзе ён выдаў указ, які забараняў “стыхійны” вываз прадуктаў харчавання і аднаўляў мытныя пасты на мяжы з Расіяй. У якасці карных захадаў у дачыненні да кантрабандыстаў былі прадугледжаныя вялікія штрафы, а таксама

канфіскацыя транспартных сродкаў і прадуктаў, якія вывозіліся. Зь зьяўленьнем другога прэзыдэнцкага ўказу, які загадваў стварыць “надзвычайны штаб” па барацьбе з дэфіцытам прадуктаў харчаваньня, урад быў амаль цалкам пазбаўлены самастойнасьці. На чале гэтага новага органу быў пастаўлены кіраўнік Адміністрацыі прэзыдэнта М. Мясніковіч, якому цяпер павінен быў даваць справаздачу прэм’ер-міністар. Намаганьні новай адміністрацыйнай структуры, аднак, ня мелі плёну, паколькі мясцовыя ўлады былі вымушаны ўводзіць нармаваны водпуск харчовых тавараў. Паміж тым нястача асноўных прадуктаў харчаваньня тлумачылася народу якраз нядбайнасьцю мясцовых кіраўнікоў, а не заганамі мажоранамічнай палітыкі.

Тым часам грашова-крэдытная палітыка заставалася глыбока экспансіянісцкай, паколькі ўлады жадалі захаваць высокія тэмпы росту незалежна як ад унутраных, так і ад вонкавых мажоранамічных умоваў. Як паказвае табліца 6, рэакцыяй на абодва крызысы 1998 г. было рэзкае павелічэньне крэдытаў Нацыянальнага банку ўраду і прамысловым прадпрыемствам*. Ня маючы іншага выйсця, НББ павысіў гадавую стаўку рэфінансаваньня ўсяго да 12%, хоць дзеля эфэктыўнай барацьбы з інфляцыяй яна павінна была б скласьці ад 48 да 60% у студзені 1999 году і 90% — у красавіку. Да таго ж, было зроблена яшчэ адно гіганцкае ўліваньне ў сельскую гаспадарку.

Крэдытная экспансія, аднак, не змагла захавацца на ўзроўні 1997—98 гг. У студзені-лютым 1999 г. ВУП упаў на 0,7% у параўнаньні з тым самым леташнім пэрыядам. І хоць да красавіка рост ВУП аднавіўся, выйшаўшы на 2-працэнтны ўзровень (у параўнаньні зь леташнім красавіком), яму ўжо было ня дадзена дасягнуць уражальных двухзначных паказьнікаў мінулага году. У той час як рост у прамысловасьці запаволіўся, сельская гаспадарка пайшла на спад, які ў першым квартале 1999 году дасягнуў 5,2%. Настойлівае імкненьне ўраду захаваць рост любой цаной наносіла шкоду спажывцам: рэальныя месячныя заробкі ў красавіку зьнізіліся на 20%, а пэнсіі — амаль на 40% у параўнаньні з дакрызысным станам.

Дзеля велізарнага скачка курсу даляра і адначасовага зьмяншэньня попыту на расійскім рынку структура беларускага вонкавага гандлю вярнулася да стану, у якім знаходзілася перад 1996 годам. Доля Расіі як у экспарце, так і ў імпарце скарацілася, і экспартныя рынкі перамясьціліся пераважна на Захад і іншыя краіны, што не належалі да СНД. Зьніжэньне ж у сукупным аб’ёме вонкавага гандлю адбылося амаль вылучна за кошт дзяржаваў “блізкага замежжа”. Паніжэньне попыту на імпарт, выкліканае інфляцыяй, паспрыяла часовай стабілізацыі бягучага плацежнага балянсу, які ў першым квартале 1999 году ўпершыню

* Вядома, варта ўлічыць, што за адзін квартал абменны курс павялічыўся больш чым на 300%, адпаведна выраслі замежныя актывы і запасычанасьці банкаўскай сыстэмы. Усё гэта імгненна адбілася на росьце квазігрошай. Таму можна дапусьціць, што ў некаторай ступені чыстыя крэдыты Нацбанку дзяржаўным прадпрыемствам выраслі дзеля гэтага.

аказаўся дадатным. Стабілізацыя вонкавага дэляра сэктару, аднак, была дасягнута хутчэй непарапачна вялікім зьніжэньнем імпарту, чымся павелічэньнем экспарту.

За выняткам сальда бягучых плацяжоў агульны стан эканомікі быў крытычны. Пераход да больш рэалістычнай мажоранамічнай і валютнай палітыкі ў Расіі амаль не пакідаў надзеі на хуткае аднаўленьне ўнутранага попыту на галоўным экспартным рынку Беларусі. Апроч таго, беларускі ўрад сутыкнуўся з адмовай Расіі ад некаторых мэтадаў субсыдаваньня беларускай эканомікі, што падтрымлівалі яе ў папярэднія гады. Так, у той час як для спажывцоў у Расіі цэны на нафту і газ у даляравым эквіваленте ўпалі дзякуючы дэвальвацыі, для Беларусі яны не пераглядаліся да другой паловы 1999 году. У выніку працягвала зьніжацца канкурэнтаздольнасьць беларускіх тавараў, а доўг Расіі за энэрганосьбіты зноў пачаў расьці. Доля стратных прадпрыемстваў па-ранейшаму расла і ў траўні дасягнула 23% ад іх агульнай колькасьці (у параўнаньні з 20% годам раней), у тым ліку ў сельскай гаспадарцы — 40%³⁵. Наступным ударам па эканоміцы быў спад вытворчасці ў сельскай гаспадарцы. Рэальная сельскагаспадарчая вытворчасць на працягу году зьнізілася больш як на 10%, што было выклікана бліжэй надвор’ем (афіцыйная вэрсія), а таксама няспынным выпампоўваньнем рэсурсаў з аграрнага сэктару дзеля дыспарытэту цэнаў (рэальнейшая прычына, якая тлумачыць значна лепшы ўраджай у суседніх Польшчы і Летуве, што маюць падобныя кліматычныя ўмовы). Канчатковым вынікам году стаўся 2-працэнтны эканамічны рост (паводле афіцыйных ацэнак), дасягнута цаной 257-працэнтнай гадавой інфляцыі (лічба не адлюстроўвае сукрытай інфляцыі). Пад канец году дзякуючы павышэньню спажывецкага попыту, якому спрыяла не такое хуткае абсячэньваньне нацыянальнай валюты, часткова аднавіўся дакрызысны жыцьцёвы ўзровень. Гэта, аднак, толькі вярнула на сваё месца вонкавага дэляра дэфіцыт.

ФЛІРТ З РЭФОРМАМІ?

ПАВАРОТ У 2000 ГОДЗЕ ДА РЫНКАВАЙ ПАЛІТЫКІ

Эканамічны заняпад, зьніжэньне жыцьцёвага ўзроўню насельніцтва і зьмяненне ў 1999 годзе вонкавае кан’юнктуры зрабілі для Лукашэнкі праблематычным працяг ранейшага курсу і далейшы супраціў рынкавым рэформам. Сыстэма множнасьці валютных курсаў ператварылася для беларускага ўраду ў праблему, што патрабавала неадкладнага разьвязаньня, паколькі яна была асноўнай прычынай паглыбленьня мажоранамічных і структурных дыспарпорцыяў у беларускай эканоміцы.

Неабходнасьць лібэралізаваць валютны курс сталася яшчэ вастрэйшай пасля жнівеньскага крызысу, калі, сутыкнуўшыся з дэфолтам Расіі, Лукашэнка вымушаны быў зьвярнуцца да МВФ з просьбай аб дапамозе ў выглядзе стомільённай экстраннай пазыкі, якая магла быць выдзелена пад эгідай “compensatory

contingency financing facility”. У адказ адразу было вылучана патрабаваньне ўніфікаваць валютны курс. Беларускія ўлады саступілі патрабаваньням МВФ у сакавіку 1999 году і прадставілі плян аб’яднаньня валютных курсаў, а таксама скасавалі другую сэсію валютнай біржы. Уніфікаваны курс склаў 229 000 беларускіх рублёў за даляр і быў куды бліжэйшы да рынкавага. Усё ж розніца паранейшаму была даволі вялікая, дый усе іншыя абмежаваньні (у тым ліку на куплю і продаж СКВ фізычнымі асобамі) былі знятыя толькі ў сьнежні 1999 году. Упершыню больш як за тры гады людзі змаглі свабодна купляць і прадаваць валюту ў абменных пунктах па рынкавым курсе. Афіцыйны курс Нацыянальнага банку, аднак, застаўся завышаны, хоць бездань паміж ім і курсам чорнага рынку зьнікла.

У канцы 1999 году ўрад і Нацыянальны банк абвясцілі намер панізіць узровень сярэднямесячнай інфляцыі з 10%, якія назіраліся ў 1999 годзе, да 4% у 2000-м. Праграма, прадстаўленая ў лістападзе 1999 г., прадугледжвала такія захады, як абмежаваньне росту грашовай масы, частковую лібэралізацыю цэнаў, скарачэньне ўрадавых субсыдыяў і пераход да адзінага курсу абмену рубля з наступным уводзеньнем сыстэмы зьменнага фіксаванага курсу. Хоць у канчатковую арыентацыю беларускімі ўладамі на рынкавыя рэформы верылася насілу, у многіх галінах сапраўды быў дасягнуты прагрэс, і на працягу 2000 году ў эканоміцы назіралася нерашучая рэанімацыя рынкавых мэханізмаў.

Відавочным посьпехам гэтага году стаўся выхад на адзіны валютны курс. Дзеля гэтага Нацыянальнаму банку давялося пайсьці на значнае абсяцэньваньне беларускага рубля ў дачыненні да даляра ЗША (у сярэднім на 14% у месяц, пачынаючы з мая). Пераход завяршыўся ў верасьні, калі была дасягнута адпаведнасьць паміж рынкавым і афіцыйным курсамі й скасаваньня тры розныя курсы, якія існавалі дагэтуль. Сярэднямесячная інфляцыя сягнула ніжэй за 10% ужо ў лютым і ў далейшым працягвала зьніжацца, вагаючыся на працягу году паміж 3,6 і 6,1%. Адбывалася, хоць і з рыпам, лібэралізацыя цэнаў: спіс тавараў, цэны на якія рэгуляваліся ўрадам, быў значна скарачаны. Намер рухацца далей па шляху рэформаў быў пацьверджаны прыняцьцем новага Палажэньня аб банкруцтве і абвясчэньнем плянаў продажу акцыяў шэрагу прамысловых прадпрыемстваў на Менскай валютнай і Фондавай біржах.

Усе гэтыя захады, аднак, не насілі характару комплексных усёахопных эканамічных рэформаў, а былі, бадай, фліртам з рынкам. Адыход ад нетрадыцыйных экспэрымэнтаў над эканомікай і частковая адмова ад кантролю за цэнамі й валютным курсам маглі быць растлумачаныя бягучай патрэбай утаймаваць інфляцыю і спыніць далейшае падзеньне жыцьцёвага ўзроўню насельніцтва на конадні парламэнцкіх і прэзыдэнцкіх выбараў, а таксама жарстчэйшай пазыцыяй расійскага ўраду, які ўжо ня мог дазволіць сабе сілкаваць беларускую эканоміку ў ранейшым аб’ёме. Новае інтэграцыйнае пагадзеньне паміж Расіяй і Беларусіяй прадугледжвала пяцігадовы тэрмін пераходу да адзінай валюты, на працягу якога Беларусь павінна была ўніфікаваць сваю макра- і мікраэканаміч-

ную палітыку з расійскай. Расія мелася дапамагчы дасягнуць у Беларусі макраэканамічнай стабілізацыі, але абавязковай умовай гэтага рабіўся пераход Лукашэнкі да эканамічных рэформаў. Выдзяленьне Цэнтрабанкам Расіі абяцанага стабілізацыйнага крэдыту затрымлівалася на працягу году, пакуль Лукашэнка хоць часткова не пачаў выконваць гэтую ўмову. Пастанова аб прывязцы беларускага рубля да расійскага, прынятая ў студзені 2001 году, запатрабавала далейшага пасураўленьня грашова-крэдытнай палітыкі й наклала новыя абмежаваньні на беларускае кіраўніцтва, якое цяпер павінна было каардынаваць свае дзеянні з прыхільнейшымі да рынку ўсходнімі суседзямі.

Хоць у асобных галінах рэформы мелі посьпех, у іншых шмат што заставаўся паранейшаму. Так, аб’ём грашовай масы амаль падвоіўся ў параўнанні з 1999 годам, што было выклікана выдзяленьнем новых крэдытаў сельскай гаспадарцы і актыўнай купляй Нацыянальным банкам СКВ з мэтай павялічэньня сваё рэзэрвы. Манэтарная палітыка заставаўся экспансіянісцкай, а зьніжэньне інфляцыі было дасягнута галоўным чынам праз абмежаваньне крэдытаваньня ў папярэднім годзе і стрымліваньне цэнаў. І хоць сярэднямесячны рост грашовай масы ўрэшце зьнізіўся з 18% у красавіку менш як да 4% у кастрычніку, назапашаны грашова-крэдытны дэфіцыт пагражаў ізноў раскруціць махавік інфляцыі ў будучыні. Паколькі аб’яднаньне валютных курсаў прывяло да страты прывілеяванымі прадпрыемствамі магчымасьці купляць валюту па зніжаным курсе, многія зь іх працягвалі несці страты, бо аказаліся непадрыхтаванымі да працы ў рэальных эканамічных умовах. Пад канец 2000 году стратнымі аказаліся больш як 40% прадпрыемстваў, а ў аграрным сэктары гэты паказьнік быў яшчэ вышэйшы.

Графік 6. Дынаміка даходаў і запазычанасьці ў беларускай эканоміцы, 1999—2001 гг.

Крыніца: Міністэрства фінансаў Рэспублікі Беларусі.

І ў той час як аднаўленьне попыту і ажыўленьне вытворчасці ў Расіі дазволіла беларускай эканоміцы дасягнуць 6-працэнтнага росту, падаражэньне расійскіх энэрганосьбітаў выклікала павелічэньне бягучага плацежнага дэфіцыту. Да таго ж частковае аднаўленьне эканамічнага росту і рэальных даходаў было дасягнута шляхам стымуляцыі попыту, аплачаным істотным скарачэньнем інвэстыцыяў.

КОЛА ЗАМКНУЛАСЯ? ГОД ВЫБАРАЎ

Дзье вкволя Лукашэнкавы спробы правесці абмежаваныя рынкавыя рэформы — у 1994—95 і 2000 гг. — мелі адну супольную рысу: у абодвух выпадках ягоны рэйтынг адчувальна зніжаўся (з 56% выбарцаў, што прагаласавалі за яго ў ліпені 1994-га, да 27%, паводле апытанняў НІСЭПД, у студзені 1995-га, а таксама больш чым з 52% у верасні 1998-га да 33% у жніўні 2000-га). Падобнае падзеньне папулярнасці было недапушчальнае ў год прэзыдэнцкіх выбараў. Таму Лукашэнка вярнуўся да сваіх традыцыйных мэтадаў і зрабіў асновай уласнай выбарчай кампаніі абяцаньне павысіць увосень 2001 году сярэднямесячныя заробкі да 100 даляраў. У сярэднім павышэньне павінна было скласці 30%, што, улічваючы амаль застойны стан беларускай эканомікі і менш чым трохпрацэнтны яе рост у тым годзе, не магло быць дасягнута без павелічэньня інфляцыі ці адмовы ад стрымліваньня спажывецкіх цэнаў (а таксама стабілізацыі валютнага курсу, бо заробкі павінны былі расці ў даляравым эквіваленце. Акурат водпуск цэн на тавары першай неабходнасці быў дзейным захадам для ўтрыманьня курсу даляра, у той час як стрымліваньне ўсё большай інфляцыі за кошт назапашаных рэзэрваў магло працягвацца толькі да іх вычарпаньня). Абодва спосабы, аднак, не давалі ніякай палітычнай выгады ад свайго выкананьня. Пры адзіным валютным курсе інфляцыйнае павелічэньне расходаў не магло не адбіцца на курсе беларускага рубля, і намаганьні, патрачаныя на павышэньне заробкаў, пайшлі б на глум. Таму выкананьне галоўнага перадвыбарнага абяцаньня было дасягнута далейшым павелічэньнем падатковага цяжару (і запазычанасьцяў па выплаце зарплат), якое суправаджалася катастрафічным зьмяншэньнем інвэстыцыяў (ад любой уладам схемы субсыдаваньня будаўніцтва, украпанёнай у 1996—97 гг., давялося адмовіцца падчас крызысу дзеля дасягненьня фінансавай стабілізацыі; у выніку ў будаўнічай галіне адбыўся рэзкі спад). Апроч таго, павялічыўся націск на фінансавы сэктар. Банкам загадвалі пашыраць выдзяленьне крэдытаў на фінансаваньне павялічаных заробкаў, нягледзячы на імклівы рост дэбіторскай запазычанасьці. Некаторыя прадпрыемствы, кіраўнікам якіх Лукашэнка асабіста прыгразіў турмой, калі яны да верасня не забясьпечылі сваіх работнікаў стодаляравай зарплатай, нават былі вымушаны дзеля выкананьня прэзыдэнцкага абяцаньня закласці або прадаць частку свайго абсталяваньня. Павелічэньне заробкаў вымагала таксама замарожваньня фінансаваньня шэрагу ўрадавых праграмаў. Паколькі ўрад згадзіўся пайсьці на гэта, імкнучыся дасягнуць нізкага дэфіцыту бюджэту, чакалася нарошчваньне запа-

зычанасьцяў па яго расходнай частцы.

16 траўня ўрад абнародаваў новую пяцігадовую праграму разьвіцьця народнай гаспадаркі, якая грунтавалася на ранейшым прынцыпе кантролю дзяржавы над эканомікай і пакідала мала надзеі на нейкія больш-менш істотныя рэформы. Захоўваючы цэнтралізаваны кантроль, урад плянаваў за наступныя пяць гадоў дабіцца павелічэньня ВУП на 6—7% штогод, утрымаць афіцыйны ўзровень беспрацоўя ў межах 2% ад агульнай колькасці працаздольных і прывесці сярэднегадавую інфляцыю да ўзроўню каля 22%. На працягу гэтага пэрыяду ўрад меўся таксама павысіць сярэдні месячны заробак з 85 да 250 даляраў ЗША ды забясьпечыць прыток простых замежных інвэстыцыяў для павелічэньня ўзроўню вытворчасці. Невядома, ці сапраўды ўрад усвядоміў неабходнасьць значных эканамічных пераўтварэньняў, аднак у кожным выпадку ягоныя намеры былі асуджаныя на провал, паколькі яны былі ўзаемна несумяшчальныя. Напрыклад, паскарэньне эканамічнага росту, павелічэньне узроўню вытворчасці й заробнай платы, абяцаныя ўрадам, былі немагчымыя без істотнага росту інвэстыцыяў — які, у сваю чаргу, выглядаў малаімаверным, пакуль урад настойваў на захаваньні жорсткага кантролю над эканомікай. Калі ж раптам было б пастаноўлена рушыць шляхам лібэралізацыі, гэта павялічыла б шанцы дасягчы эканамічнага пад'ёму, павелічэньня прадукцыйнасці й зарплаты, але толькі за кошт адмовы ад поўнай занятасці насельніцтва, паколькі структурная перабудова прадпрыемстваў не абышлася б без павелічэньня беспрацоўя пры адсутнасці разьвітога прыватнага сэктару, здольнага паглынуць лішнюю працоўную сілу.

Сутыкнуўшыся зь несумяшчальнасьцю пастаўленых задач, Лукашэнка давялося вызначыцца з сваімі прыярытэтамі. Адзіным палітычна прымальным шляхам для Лукашэнкі, які дазволіў бы і захаваць рост, і не дапусьціць беспрацоўя, заставалася далейшае субсыдаваньне дзяржаўнага сэктару, а значыць, і далейшая грашовая эмісія. Намер уладаў захаваць шчодрыя датацыі з мэтай утрымаць эканоміку на плаву даволі выразна вынікаў з новай доўгатэрміновай праграмы рэфармаваньня аграрнага сэктару. Аднак гэтыя датацыі не маглі выратаваць сельскую гаспадарку, бо плянавалася захаваць цэнтралізаваны кантроль над ёй і толькі часткова трансфармаваць існуючыя калгасы шляхам увядзеньня некаторых рынкавых мэханізмаў і забесьпячэньня іх большай фінансавай самастойнасці. Такія захады ўжо рабіліся ў дачыненні да прамысловых прадпрыемстваў перад распадам Савецкага Саюзу — і аказаліся пераважна неэфэктыўнымі. Урэшце падчас выбарчай кампаніі Лукашэнка перастаў маніпуляваць прыгожай статыстыкай новага пяцігадовага пляну. Замест гэтага ён паабяцаў пэўную эканамічную лібэралізацыю, улучна з падтрымкай малога бізнэсу, падатковай рэформай і аслабленьнем дзяржаўнага ўмяшаньня ў бізнэс.

Макрэканамічныя дыспропорцыі адразу пасля выбараў запатрабавалі прыняцьця неадкладных захадаў. Рост заробкаў трэба было нечым кампэнсаваць, і замарожаныя да верасня цэны на асноўныя тавары й тарыфы на камунальныя

паслугі рэзка пайшлі ўгору. Зьмяншэньне валютных рэзэрваў Нацыянальнага банку, выдаткаваных на стабілізацыю абменнага курсу, вяло да больш рэальнай ацэнкі рубля і павелічэньня нагрузкі на экспартэраў. І калі прыйшоў час выканаць забавязаньні па расходнай частцы бюджэту, стала зразумела, што год будзе завершаны з дэфіцытам. Паколькі пакрыць дэфіцыт можна было толькі фінансаваньнем Нацыянальнага банку, гэта прывяло да чарговага вітку інфляцыі.

Абяцаньні лібэралізацыі й рынкавых рэформаў сталіся прыкметай новага тыпу расійска-беларускіх адносінаў, якія радыкальным чынам зьмяніліся пасля прыходу ў Крэмль Пуціна. І да Пуціна ліквідацыя шкоды, нанесенай жнівеньскім эканамічным крызісам, запатрабавала ад расійскіх уладаў усталяваньня жорсткай фінансавай дысцыпліны, мабілізацыі ўсіх дзяржаўных рэсурсаў, зьнішчэньня “чорных дзірак” у бюджэтнай і мытнай сыстэмах. У выніку цэны на энэрганосьбіты для беларускіх спажыўцоў узраслі, бартэрныя ўгоды пачалі выцясьняцца гандлем за жывыя грошы, а ціск да ўніфікацыі мытнага заканадаўства дзьвюх краінаў узмацніўся. Гэта пацягнула за сабой рэзкае скарачэньне сукрытага субсыдаваньня Расіяй беларускай эканомікі.

За некалькі месяцаў пасля прыходу Пуціна Беларусі давялося ўстанавіць такія экспартныя тарыфы для нафты і газу, якія паклалі канец кантрабандзе энэрганосьбітаў. У 2001 годзе нарэшце адбылася ўніфікацыя мытных кодэксаў, якая спыніла патак не абкладзенага мытамі імпарту на расійскі рынак. Перавод на грашовую аснову гандлю паміж дзьвюма дзяржавамі-саюзьнікамі прывёў да рэзкага скарачэньня долі бартэру ў структуры вонкавага гандлю Беларусі: у 2001 годзе яна склала 18% экспарту і 13% імпарту, г.зн. каля паловы ад узроўню 1997 году³⁶. У выніку тыя галіны прамысловасьці, што рабілі стаўку на бартэр і забясьпечылі эканамічны рост у 1997—98 гг., у 2001 г. перажывалі застой. Выцясьненьне “бюракратычнага гандлю” ўдарыла па прадпрыемствах, якія не маглі прадаваць сваю прадукцыю звычайным спосабам, і ліквідавала выгады для Беларусі цэнавыя скрыўленьні. Павелічэньне ўнутранай канкурэнцызольнасьці расійскай прамысловасьці вымусіла беларускіх вытворцаў зьніжаць цэны, гранічна скарачаючы рэнтабэльнасьць, а часам працуючы і са стратамі (напрыклад, МТЗ і МАЗу даводзілася гандляваць у Расіі па цэнах, што нават не пакрывалі выдаткаў вытворчасці). У 2001 годзе фізычны аб’ём экспарту вырас на 9,5%, у той час як даходы ад яго скараціліся на 7,5%³⁷.

Такім чынам, эканамічная дапамога і палітычная падтрымка з боку Расіі пачалі сёе-тое каштаваць беларускаму лідэру. Так, пры стварэньні стабілізацыйнага фонду для беларускага рубля ў сьвятле падрыхтоўкі да меркаванага грашовага саюзу паміж дзьвюма краінамі расійцы выставілі наступныя патрабаваньні:

- адмова ад фінансаваньня бюджэтнага дэфіцыту пазыкамі Нацыянальнага банку;
- спыненне выдачы любых ільготных крэдытаў;
- спыненне рэгуляваньня тарыфаў на транзыт нафты;

- правядзеньне “малой” прыватызацыі;
- продаж дзяржаўных пакетаў акцыяў вялікіх прадпрыемстваў на фондавай біржы;
- прыватызацыя прадпрыемстваў, якім пагражае банкруцтва;
- уніфікацыя беларускіх мытнага і падатковага кодэксаў з расійскімі³⁸.

Фактычна патрабаваньні, вылучаныя Расіяй як умова ўкладаньня грашовага саюзу, шмат у чым паўтараюць стандартныя рэкамэндацыі Міжнароднага валютнага фонду, што ўтрымліваюцца ў ягоных праграмах стабілізацыі й структурнай перабудовы эканомікі. Галоўная розніца, аднак, у тым, што Расія наўрад ці магла б забясьпечыць валютнае фінансаваньне такіх праграмаў. Стабілізацыйная пазыка ў 100 млн. даляраў, паабяцаная ў 2000 годзе, урэшце была выдзелена, але так і ня трапіла ў Беларусь, бо адразу была накіравана на пагашэньне даўгоў за энэрганосьбіты. Другой асаблівасьцю расійскіх “рэкамэндацыяў” было падштурхоўваньне беларускага боку да буйнамаштабнай прыватызацыі, якая дазволіла б узяць беларускую прамысловасьць пад кантроль расійскіх фінансава-прамысловых групаў. Гэты ціск спарадзіў меркаваньні, што падтрымку Крамля на прэзыдэнцкіх выбарах 2001 году Лукашэнка здабыў узамен на абяцаньні перайсьці да прыватызацыі адразу пасля заканчэньня выбарчай кампаніі³⁹. Масква, якая дазволіла Лукашэнку з адносным посьпехам ажыцьцяўляць свае эканамічныя экспэрымэнты, можа зрабіцца і ягоным далакопам.

ВЫСНОВЫ

Эканамічны экспэрымэнт Лукашэнкі трываў даўжэй, чым прадказвалася як беларускімі, так і замежнымі назіральнікамі. Даволі працяглы час ягоная палітыка дазволіла захоўваць высокі ўзровень эканамічнага росту і поўную занятасьць без правядзеньня рынкавых рэформаў і пры рэвізіі ўжо праведзеных. Здольнасьць падтрымліваць ступень дабрабыту на прымальным ці, прынамсі, цягпымым для бальшыні жыхароў краіны ўзроўні прынесла Лукашэнку немалыя палітычныя дывідэнды, бо стварыла ўмовы для кансалідацыі і ўмацаваньня рэжыму, мінімізаваўшы пэрспэктыву грамадзкага выбуху шляхам укладаньня своеасаблівай “сацыяльнай дамовы”. Гэтае цьверджаньне наконт эканамічнай стабілізуючай кампанэнта палітычнага рэжыму ў Беларусі можа быць з абурэньнем сустрэтае шмат якімі Лукашэнкавымі крытыкамі, схільнымі ацэньваць стан краіны як “убогі”. Нельга аспрэчыць, аднак, што на працягу значнай часткі свайго панаваньня Лукашэнка здолеў захаваць супастаўны, калі не вышэйшы, узровень жыцьця ў ёй у параўнаньні з тым, што назіраецца ў больш прасунутых у пляне рэформаў дзяржавах былога СССР. Як гэта ні парадаксальна, ацэнкі міжнародных аналітычных цэнтраў памеру беларускага ВУП у разьліку на душу насельніцтва ў вялікай ступені пацьвярджаюць заявы афіцыйнай Лукашэнкавай прапаганды, якая не стамляецца выхваляцца перавагамі жыцьця ў Беларусі на фоне змрочнага досьведу рэформаў у суседзях.

Табліца 12. Дынаміка ВУП у разьліку на душу насельніцтва і рэальных даходаў у Беларусі, 1991—2000 гг.

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Сярэднедушавы ВУП, зьмена за год, %	-1,28	-10,92	-11,68	-19,93	-10,11	3,15	11,94	8,92	3,67	6,31
Сярэднедушавы ВУП, 1990=100%, %	0,99	88,33	78,08	62,31	55,83	57,39	63,93	69,31	71,66	75,96
Рэальныя даходы, зьмена за год, %*	-2,80	-14,40	12,20	-35,60	-10,00	5,10	14,00	-13,30	24,00	21,10
Рэальныя даходы, 1990=100 %, %	97,20	83,20	93,35	60,12	54,11	56,87	64,83	56,21	69,70	84,40

Крыніцы: Economist Intelligence Unit, уласныя падлікі.

* Зьвесткі за 1996 і 1997 гг. прадастаўлены Міністэрствам статыстыкі й аналізу Рэспублікі Беларусі.

Табліца 13. ВУП у разьліку на душу насельніцтва, выражаны ў парытэце пакупніцкай здольнасьці. Беларусь, Расія і Ўкраіна, 1996—2000 гг.

	1996	1997	1998	1999	2000
Беларусь	3683	4154	4554	4891	5625
Расія	4150	4280	4141	4369	5167
Украіна	2133	2136	2143	2130	2511

Крыніца: Economist Intelligence Unit

Апрача таго, паколькі роўнасьць у разьмеркаваньні даходаў была адной з мэтаў афіцыйнай палітыкі (каэфіцыент Джыні ў Беларусі ніжэйшы, чым у якой іншай з пераходных краінаў), гэта дазволіла прадухіліць крайнюю галечу, пашырэньне якой магло б нанесці шкоду рэжыму.

Табліца 14. Каэфіцыент Джыні ў некаторых пераходных краінах

	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Беларусь	33,6	33,3	30,2	26,8	27,3	23,1
Расія	38,1		44,9	45,9	42,4	40,8
Украіна	36,8	34,8	27,2	35,4	35,1	33,1
Малдова	39,2	39,7	37,9	38,0		
Польшча	24,0	31,7	32,8	32,4	33,1	34,2
Вугоршчына	20,4	22,7	23,2	24,3	24,5	24,6
Славаччына	18,6	19,7	20,8	20,0	24,8	23,4
Чэхія	20,3	21,6	22,1	21,5	28,1	27,6
Румынія	25,1	26,2	26,2	31,2	30,6	30,3
Баўгарыя	31,1	31,9	35,6	37,2	34,8	34,6
Латвія	32,5	26,9	33,7	34,9	35,4	34,4
Літва	37,0		37,5	34,9	34,8	33,1
Эстонія	41,2	38,8	39,6	39,0	37,4	34,0
Югаславія	30,0	33,8	34,3	33,7	35,5	

Крыніца: Сусьветны банк.

Кароткачасоваму посьпеху Лукашэнкавага праекту паспрыялі тры фактары. Першым сталася багацейшая, чымся меркавалася, спадчына савецкай эканомікі, якая дазволіла амаль дзесяць гадоў эксплуатаваць асноўныя фонды без эканамічнага краху. Другім фактарам паслужыў спрыяльны зьбег вонкавых і ўнутраных абставінаў, якія забясьпечылі фінансаваньне праекту зьвонку і мінімізавалі колькасьць пратэстаў з боку як найбольш абдзеленых групаў, так і грамадства ў цэлым у моманты, калі назапашаныя эканамічныя дыспрапорцыі выклікалі паніжэньне жыцьцёвага ўзроўню. Трэці фактар — характар палітычнага рэжыму ў краіне, які лепей за ўсё ахарактарызаваць як сыстэму неабмежаванай улады прэзыдэнта. Яе здольнасьць, з аднаго боку, маніпаляваць і паставіць пад кантроль збор “рэнты”, а з другога — як мінімум палову собранага накіроўваць назад у эканоміку выразна кантрастуе зь нястрымнымі, бязладнымі й спарадычнымі паборамі нестабільных і слаба арганізаваных алігархічных групавак, якія паўсталі ў Расіі і Ўкраіне і, карыстаючыся словамі Ольсана, могуць быць названыя “разбойнікамі з вялікай дарогі”⁴⁰. Адносна нізкі ўзровень карупцыі, выкарыстаньня дзяржавы для прыкрыцьця ўласных камэрцыйных інтарэсаў і адміністрацыйных рэсурсаў для прамоцыі ўласнага бізнэсу — вось адметныя рысы беларускай сыстэмы, якія кідаюцца ў вочы і робяць яе значна больш эфэктыўнай у пляне захаваньня ўмоваў своеасаблівай “сацыяльнай дамовы”.

У цэлым, нягледзячы на інэрцыю афіцыйнай прапаганды, якая цьвердзіць пра ўнікальнасьць “беларускай мадэлі”, апошняя ня выпрацавала ўсебаковай і па-

Табліца 15. Узровень карупцыі і “адміністрацыйнага ўплыву” на дзяржаўныя органы

	Карупцыя*	“Захоп дзяржавы”**	“Адміністрацыйны ўплыў” ***
Беларусь	1,3	8	5
Расія	2,8	32	7
Украіна	4,4	32	14
Малдова	4,0	37	14
Арменія	4,6	16	3
Казахстан	3,1	12	4
Польшча	1,6	12	3
Вугоршчына	1,7	7	3
Чэхія	2,5	11	8
Славаччына	2,5	24	4
Эстонія	1,6	24	11
Латвія	1,4	30	14
Летува	2,8	11	5
Румынія	3,2	21	9
Баўгарыя	2,1	28	8
Альбанія	4,0	16	4

* Зьмерана па сямібальнай шкале ад 0 да 6. Паказьнік 0 азначае, што кампаніяў, якія даюць хабар ураду дзеля атрымання палёгка, няма, 6 — што такіх кампаніяў больш за 25%.

** Працэнт фірмаў, якія плацяць грошы дзеля лабіяваньня заканадаўчых і нарматыўных актаў заканадаўцам і ўрадоўцам

*** Працэнт фірмаў, якія ўзьдзюць на дзяржаўную палітыку, не даючы хабару. Мэтыдыка падліку ўзята з працы: Joel S.Hellman, Geraint Jones, and Daniel Kaufmann, “Seize the State, Seize the Day: State Capture, Corruption, and Influence in Transition,” The World Bank Policy Research Working Paper No. 2444, September 2000.

сьлядоўнай эканамічнай стратэгіі. Цямкі эканамічны рост 1997—98 гг. быў часовай зьявай, якая ня мела ніякіх шанцаў існаваць доўга. Беларускія ўлады здолелі пазбегнуць макраэканамічных дыспрапорцыяў у памерах, якія б прывялі да новага выбуху гіперінфляцыі й краху эканомікі, часткова коштам выпраўленьня найбольш адыёзных уласных памылак. Галоўным доўгатэрміновым наступствам Лукашэнкавага экспэрымэнту, аднак, з'явілася тое, што спрыяльныя варункі другой паловы 1990-х гг. былі выкарыстаныя не для структурных рэформаў, а дзеля кансэрвацыі эканамічнай структуры, успадкаванай ад савецкай эпохі, і адцягваньня балючых пераходных працэсаў. Калі старая прамысловая база дасягне крайняй ступені сваёй зношанасьці, а вонкавыя эканамічныя і палітычныя абставіны перастануць быць спрыяльнымі, квазіпапулісцкі экспэрымэнт Лукашэнкі сутыкнецца з крызысам, які можа стаць пачаткам ягонага канца. Але пэрспэктыва эканамічнага краху выглядае ўсё ж малаімавернай у кароткатэрміновай пэрспэктыве: паляпшэньне становішча ў суседніх краінах, і перш за ўсё ў Расіі, удыхне новыя сілы ў беларускую эканоміку і можа нават забяспечыць далейшы ейны рост за кошт пашырэння экспарту. У той жа час Беларусь, хутчэй за ўсё, прусудзіла сябе на хранічнае адставаньне: яна ўжо страціла статус краіны з найбольш хуткім разьвіцьцём эканомікі ў былым СССР і з 2000 году перайшла ў групу дзяржаваў з найбольш павольным эканамічным ростам у рэгіёне; ейны ВУП за гэны год вырас на 5,8%, што на 2% менш, чымся ў сярэднім па СНД. На працягу першых трох

Табліца 16. Асобныя эканамічныя паказьнікі. Беларусь, Расія і Украіна, 1997—2001 гг., у % да папярэдняга году

	1997	1998	1999	2000	2001*
ВУП					
Беларусь	11,4	8,4	3,4	5,8	3,0
Расія	0,9	-4,9	5,4	8,3	5,7
Украіна	-3,2	-1,7	-0,2	5,8	9,3
Узровень прамысловай вытворчасці					
Беларусь	18,4	12,4	10,2	8,0	4,6
Расія	2,0	-5,0	8,0	9,0	5,2
Украіна	-0,3	-1,0	4,0	12,0	16,6
Узровень сельскагаспадарчай вытворчасці					
Беларусь	-4,9	-0,7	-8,3	9,3	-1,5
Расія	2,0	-13,0	4,0	7,0	7,4
Украіна	-2,0	-10,0	-7,0	10,0	8,6
Узровень інвэстыцыяў					
Беларусь**	19,6	24,0	-8,2	-13,4	0,4
Расія (СНД)	-5	-12	5,0	17,0	8,0
Украіна (СНД)	-9	6,0	0,4	14	25,0

Крыніцы: Міждзяржаўны камітэт СНД па статыстыцы.

* студзень-верасень.

** Міністэрства статыстыкі і аналізу РБ.

кварталаў 2001 г. рост склаў усяго 3%, што было найніжэйшым паказьнікам на ўсёй постсавецкай прасторы. Зь зьяўленьнем “беларускага эканамічнага цуду” дзяржаўная статыстычная служба зрабіла завядзёнкай параўнаньне беларускіх паказьнікаў з расійскімі, каб прадэманстраваць перавагу афіцыйнага эканамічнага курсу. Цяпер, аднак, тую самую мэтодыку можна ўжыць для таго, каб паказаць “вузкія месцы” і патэнцыйныя недахопы стратэгіі ўхіленьня ад пераўтварэньняў. На працягу двух апошніх гадоў у Расіі й Украіне (краінах, якія афіцыйная прапаганда выкарыстоўвала ў якасьці пудзіла, каб дыскрэдытаваць ідэю рэформаў ў вачох грамадства) эканоміка разьвівалася больш пасьпяхова, чымся ў Беларусі. Імклівае павелічэньне ўзроўню вытворчасці й прытоку інвэстыцыяў у гэтых краінах кантрастуе з прамысловым застоём і зьніжэньнем інвэстыцыяў у Беларусі. Паколькі абедзьве дзяржавы-суседкі ўжо мінулі некаторыя балючыя стадыі трансфармацыйнага спаду і прамысловага абнаўленьня, застаецца мала надзеі на тое, што Беларусь зможа здагнаць іх у хуткім часе.

Ці азначае гэта, што ў Беларусі у хуткім часе настане постпапулісцкая эпоха? Ёсьць падставы меркаваць, што так. Па-першае, новыя геапалітычныя павывы (перш за ўсё нядаўняя лібэралізацыя эканамічнай палітыкі Расіі й канец “рамантычнага” пэрыяду ў расійска-беларускіх адносінах) пазбавіла ўлады надзеі на ўзнаўленьне ў ранейшым аб’ёме расійскага падсілкоўваньня беларускай эканомікі. Па-другое, узровень антырынкавых настройаў сярод шырокай грамадзкасьці за апошнія тры гады прыметна зьнізіўся. Засьведчылі гэта і Лукашэнкавы

Табліца 17. Папулярнасьць розных формаў уласнасьці, %

Колькасьць тых, хто лічыць больш эфэктыўнай...	Сьнеж. 1993	Ліст. 1994	Чэрв. 1995	Чэрв. 1996	Чэрв. 1997	Ліст. 1997	Чэрв. 1999	Ліст. 1999
прыватную ўласнасьць	52,8	45,9	41,8	42,5	48,3	41,4	50,7	55,3
дзяржаўную ўласнасьць	29	39,7	47,1	44,8	44	45,5	40,5	36,9

Крыніца: апытаньні НІСЭПД.

Табліца 18. Узровень падтрымкі рынкавай эканомікі, %

Колькасьць тых, хто аддае перавагу...	Ліст. 1994	Чэрв. 1995	Чэрв. 1996	Чэрв. 1997	Ліст. 1997	Вер. 1998	Сак. 1999	Чэрв. 1999	Ліст. 1999
рынкавай эканоміцы	51	52,1	53,8	65,4	69	74,6	67,4	72,1	72,2
рынкавай эканоміцы зь невялікай роляй дзяржавы				30,4	32,8	35,2	39	36,8	40,5
рынкавай эканоміцы зь пераважнай роляй дзяржавы				35	36,2	39,4	28,4	35,3	31,7
каманднай эканоміцы	46,2	45,1	44,2	30,3	25,7	22,8	23,9	24,7	24,8

Крыніца: апытаньні НІСЭПД.

абяцаньні эканамічнай лібэралізацыі, якія ён шырока раздаваў падчас сваёй перадвыбарнай кампаніі 2001 году.

Хоць гэтая падтрымка, магчыма, і павярхоўная (прыблізна аднолькавая колькасць рэспандэнтаў ухваляюць і развіцьцё ў Беларусі рынкавай эканомікі, і рэгуляваньне цэнаў урадам), звесткі сьведчаць пра сур'ёзны зрух у грамадзкай сьвядомасьці насустрач рынку проці таго, што было тры-чатыры гады таму. Нарэшце, абяцаньні эканамічнай лібэралізацыі, імкненьне прыцягнуць замежныя інвэстыцыі й згода на паступовую прыватызацыю найбуйнейшых прадпрыемстваў расійскімі алігархічнымі кланамі былі, здавалася, галоўным фактарам, які забясьпечыў Лукашэнку падтрымку Крамля ў ходзе прэзыдэнцкіх выбараў. І калі гэтыя абяцаньні будуць выкананыя, эканамічныя пераўтварэньні ў Беларусі могуць распачацца і насуперак жаданьню прэзыдэнта.

Пытаньне, аднак, застаецца ў тым, ці здолее Лукашэнка замірыцца зь неабходнасьцю правядзеньня рынкавых рэформаў, бо гэта творыць пагрозу самой аснове ягонага палітычнага рэжыму. Цяпер за ўсялякія пераўтварэньні давядзецца заплаціць нават большую эканамічную і палітычную цану, чым дзесяцігодзьдзе таму. Разам з тым абставіны, што склаліся апошнім часам, робяць немагчымым вяртаньне да папулісцкіх экспэрымэнтаў, ува ўсякім разе такіх маштабных, як раней. Адсутнасьць канкурэнцыі на ўнутранай палітычнай арэне, магчыма, зьнізіць палітычны кошт рэформаў для прэзыдэнта, але цалкам прадухіліць страты ня ўдасца. Аблога з усіх бакоў расійскімі алігархамі можа пакінуць Лукашэнку вельмі абмежаваную свабоду дзеяньняў. Прадбачачы, што прыход расійскага капіталу будзе суправаджацца такімі адмоўнымі зьявамі, што назіраліся ў свой час у самой Расіі, як рост цэнаў, беспрацоўя, разбурэньне сыстэмы сацыяльных гарантыяў і рост раслаеньня грамадства, Лукашэнка можа перашкодзіць яму, але тады ён рызыкуе сутыкнуцца з фармаваньнем моцнай апазыцыі сабе ўнутры Расіі, якая запатрабуе спыненьня ўсякай палітычнай і эканамічнай падтрымкі свайму былому саюзніку. У кожным выпадку ён можа страціць магчымасьць выконваць умовы “сацыяльнай дамовы” і заваёўваць падтрымку папулісцкімі сродкамі. Больш за тое, ня змогуць зрабіцца выйсьцем для Лукашэнкі і частковыя рэформы, бо яны толькі паглыбляць эканамічны застоі і ня створаць мэханізмаў далейшага развіцьця. Пры такім сцэнары тэя, хто падтрымлівае прэзыдэнта, баючыся зьменаў і анархіі, паступова адыдуць ад яго. Калі гэта здарыцца, Лукашэнка зможа захаваць уладу толькі шляхам павелічэньня жорсткасьці рэжыму. Кволую лібэралізацыю ў гэтым выпадку цалкам можа зьмяніць павелічэньне палітычных рэпрэсіяў.

¹ Гэтае найбольш папулярнае значэньне ўзята з выданьня: Rudiger Dornbusch and Sebastian Edwards, *The Macroeconomics of Populism in Latin America*, The World Bank Policy Planning and Research Working Papers, December 1989, P. 1. Глядзі таксама: *The Macroeconomics of Populism in Latin America*, ed. Rudiger Dornbusch and Sebastian Edwards. Chicago: University

of Chicago Press, 1991.

- ² Bela Greskovits, *The Political Economy of Protest and Patience: East European and Latin American Transformations Compared*. Budapest: CEU Press, 1998.
- ³ Adam Przeworski, *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, Cambridge: Cambridge University Press, 1991, P. 189—90. Цытуецца паводле: Bela Greskovits, “Crisis-Proof democracy: On Failed Predictions and the Realities of the Eastern Europe’s Transformations,” *International Politics* 34 (June 1997), P. 195.
- ⁴ David Ost, “Labor and Societal Transition,” *Problems of Communism* 33, nos. 5-6 (1992), P. 48—51. Цытуецца паводле: Greskovits, “Crisis-Proof Democracy,” P. 195—96.
- ⁵ Тамсама.
- ⁶ Tomasz Inglot, “The Politics of Social Policy Reform in Post-Communist Poland: Government Responses to the Social Insurance Crisis During 1989—1993”, *Communist and Post-Communist Studies* 28, no. 3 (September 1995): P. 361—73; Janos Kornai, “Paying the Bills for the Goulash-Communism: Hungarian Development and Macro-Stabilization in Political Economy Perspective”, *Struggle and Hope: Essays on Stabilization and Reform in Post-Socialist Economy* (Cheltenham, UK; Northampton, MA, USA: Edward Elgar, 1996), 137—41.
- ⁷ Звесткі глядзі ў працы: Joel Hellman, “Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Post-communist Transitions”, *World Politics* 50, no. 2 (January 1998).
- ⁸ Гутарка аўтара са Станіславам Багданкевічам.
- ⁹ Чаму як дэмакратыі, так і рынку ўва Ўсходняй і Цэнтральнай Эўропе спрыяюць парламэнцкія сыстэмы, тлумачаць праца Хельмана (гл. спасылку 7), а таксама мае артыкулы “Прэзыдэнцкая ці парламэнцкая рэспубліка: досьвед постсавецкіх краін, выбар Беларусі” // “Адкрытае грамадства”, Менск, № 9, 2000; “Quo Vadis, або Развагі над беларускай стратэгіяй” // “Беларуская пэрспэктыва”, Менск, май-ліпень, 2000, таксама даступны на сайце <http://www.mdi.newmail.ru>.
- ¹⁰ “Советская Белоруссия”, 25 мая 1992 г.
- ¹¹ Гл. Валер Карбалевіч. “Путь Лукашенко к власти” // *Белоруссия и Россия: общества и государства*. — Москва, 1998. — С. 226—258.
- ¹² “Белорусская деловая газета”, 1 жніўня 1994 г., с. 3; 10 кастрычніка 1994 г., с. 1.
- ¹³ “Праект праграмы гатовы — засталася пачаць і скончыць” // БДГ, 19 верасьня 1994 г.
- ¹⁴ Указ Прэзыдэнта Рэспублікі Беларусі № 114 “Аб мерах па насычэньні рынку рэспублікі таварамі і спыненьні неабгрунтаванага росту цэн на іх” // *Зборнік указаў Прэзыдэнта Рэспублікі Беларусі*. — Менск, 1995. — С. 61—63.
- ¹⁵ Паводле звестак МВФ.
- ¹⁶ Republic of Belarus — *Recent Economic Developments* 97/111.
- ¹⁷ “Белорусский рынок”, № 32/95, с. 5.
- ¹⁸ “Антыінфляцыйная палітыка дзяржавы будзе падпарадкаваная... найважнейшым заданьням: не дапусьціць самаразбурэньня прамысловасьці і далейшага зьбядненьня насельніцтва” — “Рэформы мусяць праводзіцца дзеля дабрабыту людзей” // “Советская Белоруссия”, 11 верасьня 1996 г.
- ¹⁹ Максім Туміловіч. Анамалія...
- ²¹ “Белорусская деловая газета”, 18 студзеня 1996 г.
- ²² “Советская Белоруссия”, 22 лютага 1996 г., с. 2.
- ²³ “Советская Белоруссия”, 26 лютага 1996 г., с. 2.
- ²⁴ “Советская Белоруссия”, 17 жніўня 1996 г.
- ²⁵ *Зборнік указаў Прэзыдэнта Рэспублікі Беларусі*. — Менск, 1995. С. 225—228.

- ²⁵ “Белорусская деловая газета”, 29 лютага 1996 г.
- ²⁶ “Советская Белоруссия”, 20 кастрычніка 1996 г.
- ²⁷ ВЕТ, красавік-чэрвень 1998, с. 51. Пры гэтым было прададзена 131 прадпрыемства камунальнай уласнасці ў 1996 і 192 — у 1997 г.
- ²⁸ Прамова на першым пасяджэнні Вярхоўнага Савету XIII склікання // “Советская Белоруссия”, 10 студзеня 1996 г.
- ²⁹ Тамсама.
- ³⁰ Указ Прэзідэнта Рэспублікі Беларусі № 226 “Аб рэалізацыі праграмы фінансава-эканамічнага аздарулення прадпрыемстваў тэлевізійнай галіны” // Зборнік указаў і пастанаў Прэзідэнта Рэспублікі Беларусі. — Менск, 1996 г.
- ³¹ “Советская Белоруссия”, 20 кастрычніка 1996 г.
- ³² Кірк Мільднэр “Чаму Беларусь ня вучыцца” // Штоктвартрльнік клубу эканамістаў, № 1/2000; Леанід Злотнікаў. “Унесенные ростом” // “Белорусский рынок”, 22 снежня 1997 г.
- ³³ “Белорусская газета”, 13 ліпеня 1998 г.
- ³⁴ ЕІУ, 1/1999.
- ³⁵ ЕІУ.
- ³⁶ “Белорусская газета”, 4 сакавіка 2002 г.
- ³⁷ Тамсама.
- ³⁸ “Белорусская газета”, 4 снежня 2000 г.
- ³⁹ “Белорусский рынок”, № 41, 2001 г.
- ⁴⁰ Mansur Olson, Power and Prosperity: Outgrowing Communist and Capitalist Dictatorships, New York: Basic Books, 2000.